

**OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN
1864 KAFKAS GÖÇÜ**

Sedat KANAT

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ

2011

Her Hakkı Saklıdır

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Sedat KANAT

OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN 1864 KAFKAS GÖÇÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ

ERZURUM-2011

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ danışmanlığında, Sedat KANAT tarafından hazırlanan bu çalışma 15/07/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. İsmail EYÜBOĞLU İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ

1.1. KAFKASYA'NIN COĞRAFÎ YAPISI.....	3
1.2. KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİK VE STRATEJİK ÖNEMİ	5
1.3. TARİH BOYUNCA KAFKASYA'DA YERLEŞEN MİLLETLER	6
1.3.1. Çerkesler	6
1.3.2. Çeçen (Nohçiler)-İnguşlar	7
1.3.3. Karaçay-Balkarlar.....	7
1.3.4. Osetler	8
1.3.5. Besleneyler	9
1.3.6. Abhazlar.....	9
1.3.7. Dağıstan Halkları.....	9
1.4. KAFKASYA TARİHİNİN OLUŞUMUNDA YER ALAN DİĞER KAVİMLERE KISA BİR BAKIŞ	11
1.4.1. İskitler	11
1.4.2. Sarmatlar	12
1.4.3. Alanlar	13
1.4.4. Kimmerler.....	13
1.4.5. Hazarlar	14
1.4.6. Kıpçaklar	15
1.4.7. Hunlar	16
1.4.8. Avarlar	16
1.5. KAFKAS HALKLARININ SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI	16

1.5.1. Sosyal Yapı.....	16
1.5.2. Din	19
1.5.3. Hukuksal Yapı	20
1.5.4. Ekonomik Yapı	23

İKİNCİ BÖLÜM

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. GÖÇ NEDİR? SEBEPLERİ NELERDİR?.....	24
2.2. KIRIM SAVAŞI.....	26
2.2.1. Savaşın Nedenleri ve Sonuçları	26
2.2.2. Savaşın Göçlere Etkisi	30
2.3. 1864 GÖÇÜ'NÜN NEDENLERİ	31
2.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN MUHACİRLERİ İSKAN POLİTİKASI	34
2.4.1. Nakil İşlemlerinde Güvenlik Meselesi.....	35
2.4.2. Gündelik İhtiyaçların Karşılmasına Yönelik Yardımlar	37
2.4.3. Göçmenlere Karşı Yerli Halkın Tutumu	40
2.4.4. Tarım ve Hayvancılık İle İlgili Yardımlar.....	43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NDE ETKİLİ OLAN SİYASAL NEDENLER

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI	44
3.2. RUSYA DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI	46
3.2.1. Rusya'nın Ordusunda Kafkasyalıları Kullanması	50
3.2.2. Rusya'nın Göçten Geri Dönmek İsteyenlere Yönelik Uygulamaları	50
3.2.3. Rusya'nın Geride Kalan Kafkasyalıları Karşı Tutumu	54
3.3. OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA'NIN KAFKASYA DÜZLEMİNDE ÇATIŞAN POLİTİKALARI.....	55
3.4. OSMANLI-RUS KAFKASYA MÜCÂDELESİNDE BATILI DEVLETLERİN TUTUM VE POLİTİKALARI	57
3.4.1. İngiltere'nin Kafkasya Politikası.....	58
3.4.2. Fransa'nın Kafkasya Politikası	61
3.5. DİĞER BÖLGE DEVLETLERİNİN KAFKASYA İLE İLİŞKİLERİ	63

3.5.1. Gürcistan-Kafkasya İlişkileri.....	63
3.5.2. İran-Kafkasya İlişkileri.....	64
3.5.3. Ermenistan-Kafkasya İlişkileri.....	64
3.6. KAFKAS HALKLARININ RUSYA'YA KARSI	
BAĞIMSIZLIK MÜCÂDELESİNDE MÜRİDİZM HAREKETİ.....	64
3.6.1. Şeyh Mansur Dönemi.....	65
3.6.2. İmam Gazi Muhammed Dönemi.....	66
3.6.3. İmam Hamzat Dönemi.....	67
3.6.4. Şeyh Şâmil Dönemi.....	67
SONUÇ.....	69
BİBLİYOGRAFYA.....	71
EKLER.....	76
EK 1. Tezde Kullanılan Belgelerden Örnekler.....	76
EK 2. Haritalar.....	84
EK 3. Resimler.....	88
ÖZGEÇMİŞ.....	92

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN 1864 KAFKAS GÖÇÜ****Sedat KANAT****Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ****2011, 92 sayfa****Danışman: Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ****Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU****Yrd. Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU**

Halihazırdaki çalışmada, hem Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı duruma menfi bir katkı yapan; hem de birçok Kafkasyalıyı yüzyıllardır yaşadıkları yerlerden koparmış olan 1864 Kafkas Göçü'ne değinilmiştir. Bu yapılırken konunun siyasî yönü biraz daha önde tutulmuştur. Böylece, yaşanan 1864 Göçü'nün, Rusya'nın bölge milletlerine uygulamış olduğu acımasız politikaların sonucunda gerçekleştiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

XIX. yüzyılda Devlet-i Aliyye, gerek devlet işlerini doğru dürüst yönetecek idarecilerden; gerekse gittikçe birey odaklı yönetim anlayışına ulaşan dünyanın, Osmanlı tebaasını tahrik etmesi karşısında lüzumlu uygulamaları hayata geçirmekten mahrum kalmıştır. Bunun dışında bilim ve teknolojide daha da güçlenen Batı'ya yetişme şansını kaybetmiştir. Tam da devletin bu sıkıntılı döneminde Kırım Savaşı patlak vermiştir. Savaş, İngiltere ve Fransa'nın yadımlarıyla kazanılmasına rağmen bundan sonra Kafkasya, yoğun bir Rus baskısına maruz kalacaktır. Bunun sonucu olarak da - önceki zamanlarda daha çok gruplar halinde olmasına karşılık- Kafkasyalılar kitleler halinde Osmanlı Devleti'ne göç edeceklerdir.

Kitlesel/büyük hacimli olarak yaşanan bu göçler Osmanlı'yı sıkıntılar içerisinde yakalamıştır. Buna rağmen devlet göçmenlere elinden geldiğince yardımda bulunmuştur. Onlara boş araziler vermiştir. İaşelerini gücü yettiğince karşılamıştır. Bazı vergilerden muaf tutmuştur. Eğer Devlet-i Aliyye muhâcirlere kucak açmamış olsaydı yaşanacak daha büyük trajedileri tahmin etmek zor olmasa gerektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Göç, XIX. yy., Kitlesel.

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****THE 1864 CAUCASIA MIGRATION TO THE OTTOMAN STATE****Sedat KANAT****Advisor: Assistant Professor Iskender YILMAZ
2011, Page: 92****Advisor: Assistant Professor Iskender YILMAZ
Assist. Prof. Dr. Cemil KUTLU
Assist. Prof. Dr. Ismail EYYUPOGLU**

The Current study, both the troubled situation in the Ottoman Empire, contributing to a negative, and have lived for centuries in many places broken peoples to the 1864 Caucas Migration which has been mentioned. While the political aspect of this subject were a little more a head. Thus, in the 1864 Migration's occurred as a result of Russia's regional nation implemented merciless policies that tried to expose.

Ottoman Empire in the XIX. Century, both goverment administrators to manage their business properly, and the world started to become increasingly focused on the individual, in the face of the Ottoman citizen necessary to drive applications has been deprived of spending life. In addition to, further strengthening science and technology, the West has lost the change to catch up. Full of the stade of this troubled period, the Crimean War broke out. War, although Britain and France to win after that by aids Caucasus, will be subjected to an intense Russian pressure. As a result, the previous time -response- Caucasians are more in groups will migrate en masse to the Ottoman Empire.

Mass / volume as the major problems experienced in these migrations has caught the Ottomans. However, he could stade aid to immigrants were found. Gave them free land. Eat force met to the utmost. Some taxes exempted. If you had not signed the Ottoman Empire to live welcoming refugees is not difficult to guess the larger tragedies.

Key Words: Caucasia, Migration, XIX. Century, Mass.

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Mektûb-ı Mühimme Kalemi
A. MKT. NZD.	: Mektûb-ı Nezâret Defteri Kalemi
A. MKT. MVL.	: Mektûb-ı Meclis-i Vâlâ Kalemi
A. AMD.	: Amedî Kalemi
Ans.	: Ansiklopedi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Der.	: Dernek
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
HR. TO	: Hâriciye Tercüme Odası
Kaf.	: Kafkas
M.Ö.	: Mîlattan Önce
M.S.	: Mîlattan Sonra
s.	: Sayfa
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti özellikle XV.yy.'dan itibaren gücünün doruğuna çıkmaya başlamıştır. Osmanlılar, güçlendikçe ilk kuruluş yerleri olan Anadolu içlerinden sınırlarının dışına yayılmaya başlamışlardır. Belki de bu girişim yani yayılma arzusu ve hedefi, onların ta kuruluşun başından itibaren bir cihan saltanatının peşinde olduklarının ispatıdır.

Bu yayılma daha çok batıya doğru gerçekleştirilmiştir. Ancak batıya yayılma tek amaç olmamıştır. Bunun yanında doğuya doğru da bir nüfuz ve yayılma faaliyeti olmuştur. Elbette ki Avrupa'ya doğru giden yayılma siyâseti, ideali yüksek belirlenmiş; cihana hâkim olmak isteyen bir devletin, gerisini güvence altına alma çabalarını da unutturmamıştır.

Kafkasya tarih boyunca birçok kavmin ev sahipliğini yapmış; barındırdığı zengin yaşam kaynakları ve güzellikleriyle; ayrıca kavşak noktası olması nedeniyle stratejik önemi haiz tam bir uğrak noktası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin batıya doğru açılırken arkasında bulunan bu önemli bölgeyi göz ardı etmesi düşünülemezdi.

Biraz önce Osmanlı Devleti'nin yüksek ideal sahibi olmasından bahsedildi. Evet ama onunla beraber yüksek ideal sahibi olan başka büyük devletler de bulunmuştur. Kafkasya bölgesinde Osmanlı'ya rakip olabilecek bu güçlü devletlerin başında ise Rusya gelmiştir. Bu tezde tabii olarak İngiltere ve Fransa ile beraber Rusya'nın da bölgedeki siyasî faaliyetlerine yer verilmiştir. Böylece özellikle yaşanan göçlerin siyasî nedenleri üzerinde durulurken; aynı zamanda uzun yüzyıllardan beri çok büyük önem arz eden Kafkasya bölgesi üzerinde ortaya konulan bu siyasî faaliyetlerin günümüze uzayan yanlarının bir nebze de olsa anlaşılması hedeflenmiştir.

VIII

Ayrıca çok az sayıda insanın bile bir ülke içerisinde yer değiştirmesi, göç edilen yerde yeni ve tedbir alınması gereken bir durum meydana getirdiğine göre; 1864 yılında kitlesel/büyük hacimli olarak başlayan ve yüzyılın sonlarına kadar devam eden Kafkas Göçlerinin Osmanlı Devleti içerisindeki yansımaları ve sonuçları elbette ki araştırılmaya değerdir. Hele bir de Osmanlı'nın XIX. yy.'da hemen her alanda maruz kaldığı zor durum göz önüne alınırsa, yaşanan bu büyük çaplı göçlerin araştırılmasının, dönemin aydınlatılmasında ne kadar önemli olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

Bu tezin hazırlanma süreci boyunca gerek konunun araştırılması; gerekse elde edilen bilgi ve belgelerin değerlendirilmesi ve tezin yazılması aşamalarında benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ beye; görev yaptığım üniversitedeki bölüm asistan arkadaşlarıma ve yine bilimsel araştırma sürecimin başlangıç noktasını teşkil eden bu zaman diliminde beni hiç yalnız bırakmayan sevgili eşime teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

GİRİŞ

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de Kafkasya'nın yer aldığı bölge konumu nedeniyle haklı olarak bir çok devletin ilgisini çekmeyi başarmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiştir. Böylece bir çok gücün burada mücadeleye girmiş oldukları açıktır.

Osmanlı Devleti özellikle XV. yy.'da güçlenmeye başlamasının ardından bölgeye ilgisini yoğunlaştırmıştır. Aynı bölgede nüfuz edinmek isteyen Rusya bu noktada Osmanlı Devleti'nin önüne en büyük engel olarak çıkmıştır.

1739'da Azak'ın, 1783'te de Kırım'ın Rusya'nın eline geçmesiyle Karadeniz'in Osmanlı Gölü olma vasfı ortadan kalkmıştır denilebilir.¹

Ancak bu durum, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar sonunda bölgede elde etmiş olduğu nüfuzdan hemen vazgeçmesini netice vermemiş; aksine belki de Kafkasya'daki faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Böyle bir faaliyet yoğunluğu, Rusya ile ilişkileri haliyle gerginleştirmiştir. Zaten daha sonra da kutsal yerler meselesi iki devleti Kırım Savaşı'na götürecektir. Savaşın ardından göçler yoğunlaşacaktır.

Bu noktada Rusya'nın bölgede kurmaya çalıştığı hâkimiyet siyâsetini sekteye uğratan; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yakından takip ettiği hareket olarak *Müridizm Hareketi* genel hatlarıyla tezimde işlenmiştir. Bunun dışında yine Kırım Savaşı da genel bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın her zaman olduğu gibi sömürgeci mantığını bölgede devreye sokarak siyasal havayı nasıl olumsuz etkilediği ortaya serilmeye çalışılmıştır.

Tezimle ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden mümkün olduğunca istifâde edilmiştir. Arşivin *Hâriciye Tercüme Odası Arşivi*; *Meclis-i Vâlâ Arşivi*; *Mektûb-ı Mühimme Kalemi Arşivi* bölümlerinden yararlanılmıştır. Tezimde bu belgelerin ilgili kısımlarının tercümelerine yer verilmiştir. Bazen de konu itibarıyla alakalı görünenlerine atıf yapılmakla yetinilmiştir.

Kafkas Göçleri ile ilgili olarak yapılan çalışmalara bakıldığında ilk isimlerden birisi Nedim İPEK'tir. Onun çalışması *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* ana başlığı altında *1878 Kafkas Göçleri'ni* kapsamaktadır. Yine akla gelen isim Abdullah

¹ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı (Kafkaslar)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 114.

SAYDAM'dır. Onun çalışması *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler (1856-1876)* ismini taşımaktadır. Bir diğer isim de Mustafa AYDIN olup; onun çalışması ise *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar* adını taşımaktadır.

Tezimi hazırlarken yukarıda zikredilen çalışmalardan oldukça istifade edilmiştir. Özellikle konuya yaklaşım tarzları benim için bir metod sunmuştur denilse abartılmış sayılmaz. Çünkü göç gibi bir sosyal hareketin hangi çerçeveler içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini bilmek gerçekten büyük uzmanlık isteyen bir konudur ve tezimin öncelikli konusu olan göçlerin siyasal boyutu da bu çerçevelerden birisidir.

Son olarak tezimin en büyük eksikliklerinden birisi olarak, Mustafa Aydın hocanın da kendi teziyle ilgili olarak belirttiği gibi, Rus kaynaklarını doğrudan tarayamamayı görmekteyim. Umarım gelecekte bu kaynakları da direkt olarak kullanmak şansına sahip olurum.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ

1.1. KAFKASYA'NIN COĞRAFİ YAPISI

Kafkasya sahası yaklaşık 160 milyon yıl süren Mezozoik Zaman'ın Trias Dönemi'nde *Tetis* diye adlandırılan hemen tamamen denizle kaplı ve tahminen küçük bir ada görünümündeydi. Yer kabuğunda meydana gelen epirojenik ve orojenik hareketler sonucunda Miyosen'de bölgedeki Kafkas Sıradağları teşekkül etmiştir.²

Kafkasya, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Aşşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki sahadır. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh, Arpaçay, Aras nehirleri yer almaktadır. Bölgenin kuzey sınırları olarak Don ile Volga nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı kısım yahut da çok sayıda gölün bulunduğu Maniç bölgesi kabûl edilmektedir.³

Kafkas Dağları'nın uzunluğu 1200 metreye varmakta ve ülkeyi Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye bölmektedir. Aynı zamanda bu dağlar Anadolu-İran ve Arap memleketleriyle Kıpçak Bozkırları ve İskit memleketlerini de birbirinden ayırmaktadır. Kafkasların dağlık coğrafi yapısı buradaki yollara alternatif yollar ağının bulunmasına imkan sağlamıştır. Kafkas Sıradağları Kafkasya ve Kafkas ötesini, dolayısıyla Rusya ile Gürcistan ve Azerbaycan'ı birbirinden ayırırken birbiriyle ilişkili bölgeler arasında direkt ulaşım imkân vermemektedir. Bu noktada *Daryal* ve *Derbend Geçitleri* önem arz etmektedir.⁴

Esas olarak dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim yerleri genel itibariyle yüksek yaylalara ve derin vadilere yayılmıştır. Bölgenin tabii vaziyeti, etrafını saran Kafkas denizlerinin durumu, iklimi, akarsuları, bitki ve hayvan yetiştirme kabiliyetleri, her yerde olduğu üzere burada yaşayan insanların da tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Aynı şekilde diğer milletlerle olan siyasî, sosyal ve ekonomik ilişkilerde de bu coğrafya önemli bir yer tutmaktadır. Burada Kafkasya'nın bu özelliklerinden dolayı dünyanın ilk etnik hareketlerine ve etnolojik teşekkül ve

² Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi (I-II)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, II, 18.

³ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 4.

⁴ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 41-42.

gelişmelerine sahne olduğunu söylemekle⁵; dağların askerî açıdan savunma yapmak bakımından oldukça avantajlı olduğu gibi işe iyi tarafından bakmanın birlikte zikredilmesinde bir beis yoktur. Ancak bu durum tabii ki kültür ve etnik olarak bölünmüş bir coğrafyayı netice vermiştir.⁶

Kafkasya'nın coğrafi mekân olarak kuzey sınırı, Azak Denizi'ne akan Don Nehri ile Hazar Denizi'ne sularını boşaltan Volga (İdil) Nehri'nin bozkırda birbirine yaklaştıklarında meydana getirmiş oldukları dirseğe kadar olan sahayı kapsamaktadır. Güney sınırı ise bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bölgeleri ile birlikte, Anadolu'nun doğusunda yer alan Ağrı, Kars ve Artvin kentlerini, İran'da Tebriz'e kadar uzanan toprakları içine alan geniş coğrafi sahadan oluşmaktadır.⁷ Kafkas Berzahı'nı kuzeybatı-kuzeydoğu istikametinde bölen sıradağlar 140.000 km karelik ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırır.⁸ Kafkas Dağları'nın en yüksek tepesi *Elbruz Tepesi* olup; 5629 metredir. Batıda, Abhaz Ülkesi'nde yükseklik 1000 metreye kadar çıkarken, doğuda ise 600 metreye kadar iner.⁹ Kafkasya birçok vadi ve geçitleri ihtiva etmesine rağmen kuzey-güney yönünde kullanılmaya elverişli çok az geçide sahiptir. Nitekim XIX. yy'a gelinceye kadar geçişlere imkan tanıyan en önemli geçitler Hazar Denizi kıyısındaki *Derbend* veya *Demirkapu Geçitleri* olmuştur. Deniz ile dağlar arasında kalan bu geçidi kuzeyden gelecek saldırılara karşı kullanmak üzere Sasaniler surlarla örmüşlerdir. Hemen hemen tüm tarih boyunca Hazar sahilindeki yol ile Derbend Geçidi, siyasi ve ekonomik olarak önemini korumuştur.¹⁰

Kuzey-güney istikametinde ikinci bir yol da Orta Kafkasya'da bulunan *Daryal* ya da *Daryol Geçidi*'dir. Vladikafkas-Tiflis arasında bulunan ve *Gürcü Askeri Yolu* diye anılan bu geçit de sarp ve dar olup çeşitli zamanlarda Romalılar, İranlılar ve Gürcüler tarafından burada garnizon ve müstahkem kaleler inşa edilmiştir. Daryal Geçidi, XVIII. yüzyılın sonlarında Rusların genişletme ve tesviye çalışmaları sonrasında askerî amaçların dışında da kullanılmaya başlanmıştır.¹¹

⁵ Bi, s. 18.

⁶ Berkok, s. 4.

⁷ Bi, s. 19.

⁸ Bice, s. 3.

⁹ Kafli, s. 12.

¹⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 15.

¹¹ W.E.D.Allen-Paul Muradoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 5.

İki deniz arasında bir köprü gibi uzanan ve iki kıtayı birleştiren Kafkasya, binlerce yıldır çeşitli kültürlerin uğrak ve karşılaşma noktası olup dünyanın en eski sürekli yerleşik toplumlarını barındırmıştır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, Kafkasya'nın en eski yerleşim alanları olarak Krasnodar sınırları içinde, Karadeniz kıyılarında ve doğu ile kuzey bölgelerinde birçok alan ortaya çıkarılmıştır. Paleolitik Dönem'e ait insan ve onların yaptıkları tahmin edilen aletler bulunmuştur. Hazar Denizi'ne kadar olan kısımda bu tip bulgulara rastlanmıştır. S.N. Zamyatnin başkanlığında yapılan kazılarda Karadeniz sahilindeki Abhazya bölgesinde yer alan Yaşıra Köyü ve çevresinde yapılan bilimsel araştırmalar sonucunda bölgenin 23 yerinde en eski insana ait toplanma yerlerinin kalıntılarına ulaşılmıştır. Bölgede tespit edilen en önemli toplantı yerlerinin adları; Leçkoni Köyü, Kelasuri, Açançire ve Gali Dağları'dır. Bölgede aynı döneme ait pek çok mağara da bulunmaktadır.

1.2. KAFKASYA'NIN JEOPOLİTİK VE STRATEJİK ÖNEMİ

Kafkasya'nın coğrafi konumuna bakıldığı zaman bu bölgenin üç büyük kıta olan Asya, Avrupa ve Afrika'nın ortasında olduğu görülmektedir. Ayrıca Akdeniz, Ege Denizi, Boğazlar ve Marmara Denizi, Karadeniz ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturdukları bir su koridorunun doğu ucunda; aynı zamanda Hazar Denizi ile de doğuya yaklaşmış ve bağlanmış olduğu görülmektedir.¹² Bu özelliklerinden dolayı XVIII. asrın başlarında Deli Petro Kafkasya'ya karşı derin bir ilgi duymaya başlayacaktır. Bunun ana nedeni Hindistan'a giden bir ticâret yolu diye Hazar Denizi'ne önem vermesidir. Bundan faydalanmasının yolu da bu denizin batı sahillerini ele geçirmektir yani İran'ın sınır boyu eyâletlerinden yararlanmaktır.¹³

Arkeolojik buluntulara bakıldığı zaman Kafkasya ve Kafkasya'nın içinde bulunduğu iç deniz koridoru ilk etnik hareketlere ve etnolojik oluşum ve gelişmelere sahne olmuştur. Etnolojik birlik iç denizlerden nehirleri takip ederek karaların içlerine doğru yayılmıştır. Bu durumun tarihin akışında çok önemli olmasından ötürü Kafkasya her zaman özel yerini korumuştur.¹⁴

¹² Berkok, s. 10.

¹³ Ataç, s. 75.

¹⁴ Tavkul, s. 41.

1.3. TARİH BOYUNCA KAFKASYA'DA YERLEŞEN MİLLETLER

1.3.1. Çerkesler

Kuzey Kafkasya'daki önemli milletlerden birisi Çerkeslerdir. Homiros, Torid Dağları'nda oturan Torlar; Kerç ve Taman Yarımada'larında oturan Simborlar'dan bahsetmektedir. Bunların şimdiki Çerkes gruplarından birisi olan Adigelerin ataları olduğu düşünülmektedir. Abhazların dedeleri ise Abhazk, Sanig, Apsid gibi kısımlara ayrılan bir gruptur.¹⁵

Çerkesleri Hazar olarak görenler de vardır. Buna göre Hazara Kavimleri Ulaş dalından ve Çerkes soyundan gelmektedir ve Çerkesler Türklerin en büyük dallarındandır. Buna bir delil olarak da Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin bir kolunun isminin Çerkes olması gösterilmektedir.¹⁶ Yine XIX. yüzyılda yazılmış Arapça bir kaynak olan eserde, Ebulfeyz Muhammed Emin es-Suveydi, Osmanlıların soy kütükleri hakkında bilgi verirken eserinin iki ayrı yerinde soy kütüğünün en başında Nuh-Yafes-Kumer-Türk isimlerini sayıp; Türk adının yanına düştüğü kayıta Çerkeslerin de Türklere mensup olduğunu söylemektedir.¹⁷

Çerkeslerin bir çok boyları vardır. En çok bilinenler şu 24 boydur: Kabartay, Abaza, Abazeh, Bozuduk, Memşuh, Besvi, Besleney, Katukay, Katukaç, Birtkaç, Mamaluk, Şefake, Şabsi, Kemerguy, Temirguy, Kemguy, Çemkuy, Bjeduh, Barta, Çiget, Ubih, Sebilde, Makos ve Zon. Ayrıca Lulier isminde XIX. yüzyılda yaşamış bir Rus devlet memurunun, diğer oymaklar arasında ve savaşlarda eridiğini söylediği 3 oymak daha vardır ki bunlar da; Çubein, Hegayik ve Hetük'tür.¹⁸

Burada sayılan 24 boydan en çok bilinenler Abazalar ve Kabartaylar'dır. Abkhaz krallarından Ançabadze Hazar hakanının kızlarından birisi ile evlenmiş; bu sayede İmeret ve Kartli ülkelerine hâkim olmuştur. Daha sonra kral erkek vâris bırakmadığından kız kardeşinin evlenmiş olduğu Gürcü prens, Abhaz krallarının ünvanını kullanmaya başlamıştır. Kabartay adında ilk göze çarpan Altay Türklerinin sıklıkla kullanmış oldukları “ar” ekidir. Yine “tay” eki de burada sıkça kullanılmaktadır.

¹⁵ Kadircan Kafılı, *Şimâli Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942, s. 28.

¹⁶ Bilgehan Atsız Gökdağ, “Afganistan'da Türklük ve Hazarlar”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX, 702-711.

¹⁷ Cezmi Karasu, “Osmanlı Vekâyinâmelerindeki Soykütükleri Hakkında Notlar”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IX, 89-98.

¹⁸ Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Ankara Başbakanlık Devlet Basımevi, Ankara 1968, s. 246.

Böylece Kabartayların da Türk olduğunu iddia edenler olmuştur. Ayrıca *Engür Suyu* adı Çerkesler yurdunda da görülmektedir.¹⁹

Kabartaylar, Adige kabilelerinin en kalabalığıdır ve sosyo-politik olarak en iyi örgütlenmiş topluluğudur. Bölgedeki en gelişmiş halktır.²⁰

Çerkesler XIII. yüzyıldan başlayarak özellikle Mısır Memlükleri'nin siyasî yaşamında çok önemli roller oynamışlardır. Kalavun Hânedanlığı zamanında Mısır Memlûk Sultanı Kalavun, Çerkeslerden müteşekkil, kendisine bağlı bir grup kurmak için harekete geçmiş ve bunu başarmıştır. Daha sonra çocukları da onun izinden giderek pek çok Çerkes Memlûk satın almışlardır.²¹

1.3.2. Çeçen (Nohçiler)-İnguşlar

Çeçenistan'ın esas yeri Terek Nehri'nin güney tarafında bulunan Sunja Havzası'dır. Daha güneye inildiğinde Çeçenler Gürcülerle birbirlerine karışmaktadırlar. Bölge genelde ormanlıktır. İktisadî olarak bir birlik vardır. Mevsimler içiçe yaşanmaktadır. Özellikle Grozni petrol yönünden oldukça zengindir.²²

Çeçenler esas olarak ana iki kabileye ayrılırlar. Bunlar Nohçiler ve İnguşlardır. Nohçiler nüfusun ekseriyetini teşkil ederler. Argun Havzası'nda otururlar. İnguşlar ise Asa Havzalarında. Çeçenler doğuda Dağıstanlılar ve Andeal (Kumuk)'larla; batıda ise Asetinler ve Kabartay'larla komşudurlar. Memlekette pedersâhî bir aile hayatı mevcuttur. Çeçenler bağımsızlıklarına son derece düşkündürler. VIII. asırda İslâmiyet'i kabûl etmişler ve Şâfi olmuşlardır. Buraya tarikatlar ise Dağıstan'dan girmiştir. Çeçenler sadece kendilerini değil yardıma ihtiyacı olan başka kavimleri de düşünmüşler ve onlara gerektiğinde yardım etmişlerdir.²³

1.3.3. Karaçay-Balkarlar

Karaçay Türklerinin XVII. asırdan önceki tarihleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Farklı görüşteki kimi bilim adamları bunları Alanlar ile aynı kökten gösterirken tezat olarak kimi Rus kaynakları da onların dilinin Kıpçak Türkçesi grubuna

¹⁹ Yavuz, s. 246.

²⁰ Tavkul, s. 135.

²¹ Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlükleri", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, V, 99-126.

²² Berkok, s. 228.

²³ Berkok, s. 230.

dahil olduğunu söylemektedir. Yine Rusya'da yayınlanan çeşitli eserlerde Karaçaylar'ın Türk oldukları yapılan araştırma sonuçlarıyla gösterilmiştir. Karaçay adının kökenine gelince bunun efsanede adı geçen boyun lideri *Karça* veya *Karaçay*'dan geldiği düşünülmektedir.²⁴ Kimileri de bu halkı birçok Türk kavminin bir araya gelerek oluşturduğunu düşünmektedir.²⁵

Balkar adı Rusların onları bir vadide toplayarak tek bir isim vermesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Önceleri beş ayrı vadide yaşayan ve kendilerine *Beş Dağ Zümresi* anlamında *Pyat Gorskih Obçestv* denilen milletler; Bashan, Çegem, Holam, Bizingı ve Malkar Vadilerinde yaşayan dağlılardı. Kabartaylar ise onlara kendi dillerinde dağlı anlamına gelen *Kuşha* adını vermekteydiler.

Karaçaylar daha önce buldukları Anadolu'dan Karça liderliğinde çıkıp önce Kırım'a; oradan da kendilerinin *Mingi Tav* dedikleri Kuzey Kafkasya'daki Elbruz Dağı etelerine yerleşmişlerdir. Karaçaylar XV. yy.'dan itibaren Kafkasya'nın yerli halkı durumuna gelebilmişlerdir. Bir kısmı daha güneydoğuya inerek Balkarlar diye anılmaya başlanmışlardır. Karaçaylar 1800 başlarında Rus hegemonyasına karşı ortaya çıkan Müridizm Hareketi içerisinde yer almanın ağır bedelini özellikle 1864 yılından sonra ödemeye başlayacaklar ve Rus baskıları neticesinde Anadolu'ya göç etmek zorunda kalacaklardır.

1.3.4. Osetler

Orta Kafkasya'nın dağlık kesimleri ile kuzey düzlüklerinde yaşayan Osetler kendilerine *İron* adını vermektedirler. *Osların Yurdu* anlamındadır. Dilleri Soğd diline benzemektedir. *İron* ve *Digor* olmak üzere iki kola ayrılmışlardır. Balkarlılar ve Çeçenlerle araları iyidir. Ancak Kabartaylarla kötüdür. Kimi tarihçiler Osetlerin atalarının Alanlar olduğunu düşünmektedir. Ancak yapılan araştırmalar Alanlar ile bölgede yaşayan Balkarlılar arasında bir bağ olduğunu ortaya çıkarmıştır.²⁶

Bazıları Çinlilerin Alanlara *Aso* demelerinden yola çıkarak bu kelimeye dayanarak Asetin ve Oset isimlerinin bu Aso'dan geldiğine hükmetmişlerdir. Gürcüler Asetinlere Ovors, Os, Oseti; Mingrallar Opsi, Offi; Çeçenler ile Dağıstanlılar ise Hiri demişlerdir. Hiri kelimesi İron kelimesinden gelmez. Diğer taraftan Asetin dilinin Farsça ve

²⁴ Bice, s. 77.

²⁵ Tavkul, s. 150.

²⁶ Tavkul, s. 164.

Almanca ile alakasının olması bu kavmin Fars-Med milletinden olabileceği yönünde oldukça güçlü bir delil gibi görünmektedir.²⁷

Bunların bir kısmı Ortodoks Hıristiyan bir kısmı da Müslümandır. Tarih boyunca Kabartaylarla araları açık olan Osetler batı komşuları olan Malkarlarla iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Dillerinin İran kökenli olması onların menşeinin İranlı olduğuna dair tezlerin ortaya atılmasına neden olmuştur.²⁸

1.3.5. Besleneyler

Büyük ve Küçük Laba Vadileri ile Urup Irmağı Havzası'nda yaşarlar. Kabartaylar'ın bir kolu sayılmaktadırlar. İsimleri de Kabartay prensi Beslan'ın adından gelmektedir ve Beslan'ın halkı anlamındadır.²⁹

1.3.6. Abhazlar

Abhazlar Kafkas Dağları'nın güney eteklerinde ve Adlerin ötesindeki bölgelerde yaşamaktadırlar. Bunlar kendilerine *Apsua* demektedirler. Abhazların kökeni tam olarak bilinmemektedir. Herodot'a göre kökenleri Mısırlıdır. Evliya Çelebi'ye göre ise bunlar özde Araptırlar.³⁰

Abhazların etnik-kültürel ve dilsel olarak en yakın akrabaları Kuzey Kafkasya'da yaşamaktadır. Bunlar Abazinler, Adıgeyler ve diğer Kafkas halklarıdır. Devlet geleneği XII. yüzyıldan daha geriye giden köklü bir yerli halktır. Abhaz Krallığı VIII. asırda ortaya çıkmış ve iki yüzyıl boyunca bölgedeki en güçlü devletlerden birisi olmuştur.³¹

1.3.7. Dağıstan Halkları

Dağıstan Kafkasya'nın doğu bölümünü oluşturmaktadır. Burada yaşamakta olan topluluklar başlıca; Kumuklar, Lezgiler, Avarlar ve Laklar'dan oluşmaktadır.

Kumuklar, etnik köken olarak nereden geldiklerine dair haklarında pek çok teori üretilen bir Dağıstan halkıdır. Meselâ bir Macar dilbilimcisi olan J. Kloproth, Kumukların yaygın görüşe uygun olarak Hazarlar'ın torunları olduklarını kabûl etmekle beraber; onlara bu Kumuk ismini, dağlarda yaşayan ve Kumukların komşu halkı olan

²⁷ Berkok, s. 155.

²⁸ Tavkul, s. 162.

²⁹ Tavkul, s. 135.

³⁰ Tavkul, s. 130.

³¹ Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 370.

Lak denilen Gazi Kumukların, tarihin bir zamanında onların arasına kavuşarak yaşadıkları esnada verdiklerini iddia ederken; yine Kumuk dili üzerine çalışmalar yapan Bekir Çobanzade ise, Kumukların Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden ayrılmış bir kol olduğunu ileri sürmüştür.³² Frederich Muller de Avrupa ve Asya milletlerini gruplandırmasında Nogay, Kumuk, Karaçay ve Kalmuklar dışındaki Kafkasyalıların aynı ırktan olduklarını söylemiştir.³³

X. ve XI. asırlarda İrtiş Nehri ile Ural Nehri arasında *Kımuk* adlı bir halk ile aynı zamanda Kıpçak kabilesi de yaşamaktaydı. Buradaki Kımıklar zamanla Kıpçak umûmî adı altında yaşamaya devam etmişlerdir. Onların bu durumu asıllarının Kıpçak olduğu yönünde bir ip ucu niteliğinde alınabilir.³⁴

Dağıstan'da oturan ve Avarlara akrabalıkları ortada olan Lezgiler'in dedeleri ise Avarlar olarak görülmektedir. Lazlarla aynı soydan oldukları öne sürülmektedir. Bazı Avrupalı araştırmacılar Lezgiler içerisinde görülen Turânî unsurlar üzerine yaptıkları çalışmaların neticesinde bunların aslında Batı Kafkasyalıların soyundan olduklarını fakat Altay-Ural kavimleriyle uzun süren ilişkilerle yeni özellikler kazandıklarını belirtmişlerdir.³⁵ İrkî olarak yeknesak bir yapıya sahip değillerdir. Meselâ bazılarının basık bir burnu varken bazılarının ki ise ince ve uzundur. Rutul, Agul, Tsakhur, Tabasaran gibi kollara ayrılmaktadırlar. Esirlerine Çerkesler kadar iyi davranmazlar ve daha çok yağmayla beslenmektedirler.³⁶

Laklar ise kendilerine *Lek* ve *Gumuçi* adını vermektedirler. Gazi Kumuk adının nasıl verildiğine dair anlatılan şey ise; bunların Dağıstan halkları içerisinde ilk Müslüman topluluk oldukları ve bölgeye gelen Arapların onlara bu ismi yaşadıkları Kumuk köyünden ötürü verdiği.³⁷

Kafkasya'nın en çalışkan ve sanatkar unsuru Laklardır. Dağıstan'ın en verimsiz yerinde yaşamalarına rağmen sahip oldukları sanatkarlık ve gayretleri neticesinde mutlu bir yaşam sürmektedirler.³⁸

³² Tavkul, s. 184.

³³ Kafli, s. 28.

³⁴ Berkok, s. 204.

³⁵ Kafli, s. 27-28.

³⁶ Tavkul, s. 178.

³⁷ Tavkul, s. 181.

³⁸ Berkok, s. 146.

Dağıstan kavimleri arasında sayı olarak birinci sırayı Avarlar almaktadır.³⁹ Dağıstan'ın en yalçın yerlerinde oturan Avarların asıl adı *Andeal*'dir. Bu adın ve kavmin tarih boyunca doğudan gelerek Kafkasları işgal eden Avarlar ile hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Onlara bu ismi Kumuklardan almak suretiyle Ruslar vermişlerdir.⁴⁰ Avarlar kendilerine Dağlı anlamına gelen *Maarulal* adını verirler ve dillerine de *Maarul Mats (Dağlı Dili)* derler. Kumuklar ise onlara Tavlu (Dağlı), Laklar Yerusa, Karaçayü-Balkarlılar Tav Kumuk (Dağ Kumuğu) adını vermişlerdir.⁴¹

Avarların toprakları oldukça taşlıdır. Ekime hazırlamak çok zaman almaktadır. Orman yoktur. Meyveler ve bağlar da azdır. Hayvan sayısı azdır. Odun yerine daha çok tezek yakılmaktadır. Sonuç olarak Avarların daha doğrusu Andeallar'ın yaşadıkları bölgede fakirlik hâkim durumda bulunmaktadır.⁴²

1.4. KAFKASYA TARİHİNİN OLUŞUMUNDA YER ALAN DİĞER KAVİMLERE KISA BİR BAKIŞ

1.4.1. İskitler

İskitlerin adına eski Çin kaynaklarında *Su*; Divan-ı Lügat'it Türk'te *Şu*; 680 yıllarına ait Asur kaynaklarında *Aşkuza*; Yunan kaynaklarında *İskit (Scythe)* olarak rastlanmaktadır. Bazı batılı bilim adamları İskitlerin Hint-Avrupa ırkından olduklarını düşünürken, Rus bilim adamları ise bunun temelsiz bir varsayım olduğuna inanmaktadırlar. Eski Yunanlılar ise Karadeniz kıyıları ile Orta Asya'da yaşayanların hepsine birden İskit adını vermişlerdir.⁴³ Ayrıca yine bunlara *Saka* da demektedirler. Doğu Avrupa'da yaşayanları ise *Skit* olarak adlandırmışlardır.⁴⁴

M.Ö. IV. asrın başlarında İskit-Yunan ilişkileri dostâne olmuştur. Bu Karşılıklı çıkarların oldukça büyük olmasına dayanmıştır. Ancak III. asrın sonlarına doğru İskitler Yunanlıların işlerine karışmaya başladıklarından bu dostluk bozulmaya yüz tutmuştur. İskitler'in Persliler ile olan ilişkileri M.Ö. 514 yılında Pers hükümdarı Darius'un saldırısıyla gerilecektir. Darius orduları İskitleri takip etme bahânesiyle Savromatların topraklarına girmiştir. Sonra tekrar dönerek İskitya'ya girmişler ve burada ana orduyla

³⁹ Mehmed Emin Resulzâde, *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 91.

⁴⁰ Berkok, s. 144.

⁴¹ Tavkul, s. 182.

⁴² Tavkul, s. 183.

⁴³ Tavkul, s. 57.

⁴⁴ Z. Velidi Togan, *Umûmi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 35.

karşılaşmışlardır. Sonunda Darius yenilerek ordusunun işe yaramaz kısmını geride bırakarak kendisini kurtarmıştır. Böylece İskitlerin yerini Sarmatlar alacaklar ama bölgede politik amaçlı bir teşkilatlanma kuramayacaklardır.⁴⁵

Herodot İskit kabilelerini göçebe ve çiftçi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Çiftçi İskitler toprağı sürmüşlerdir. Buğday üretiminde oldukça başarılı olmuşlar; kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi artan kısmını da ihraç etmişlerdir. Bunlar ayrıca arpa, mısır, bakla, soğan ve sarımsak da yetiştirmişlerdir. Tahılı un haline getirebilmişlerdir. Yine hayvancılık da oldukça yaygın olmuştur. At ve koyun yetiştirmişler; geyik, tavşan, gibi hayvanları da avlamışlardır.⁴⁶

İskit inançlarının değişik kaynaklardan ve kültürlerden etkilendiği söylenmektedir. Bunlardan bazıları doğrudan Hint ve İran kökenlilerine ulaşmaktadır. Herodot İskitlerin *Tabiti* adını verdikleri bir tanrıları olduğunu ve ona taptıklarını söylemektedir.⁴⁷ İskitlerin tanrılarından bazılarının rahipleri bulunmamaktadır. Onların yerine bayramlarda ve âyinlerde rahibin görevini krallar yerine getirmişlerdir. Ayrıca toplumda falcılık da gelişmiştir.⁴⁸

1.4.2. Sarmatlar

Sarmatlar M.Ö.II. asrın sonlarına kadar Karadeniz'in kuzeyinde İskitler, Grekler, Daklar, Romalılar ve Gotlar ile münâsebetlerini sürdürmüş önemli bir bozkır kavmidir. M.Ö. III. yy.'da Avrupa'ya girdiğinden bahsolunan Sarmatlar'dan önce Kafkasya ve Güney Kafkasya'da *Şermet* adında bir kavmin bulunduğu neticesine ulaşılmıştır. İlk olarak M.Ö. II. asırda Sarmatlar batıdan gelen Gotlar, Ostrogotlar, Gepite gibi gruplarla çatışmaya başlamışlardır.⁴⁹

Sarmatlar'ın kökeni üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. En son yapılan araştırmalar onların Hint-Avrupa ırkının İran familyasından Metler'e mensup olduklarını göstermiştir.⁵⁰ Batılı bilim adamlarından Grote ise bunların İskitler'e hem yaşayış tarzı olarak hem de askerî becerileriyle beraber yaratılışlarındaki sertlik arasında çok büyük benzerlikler olduğunu söylemektedir. Ayrıca Herodot'un V. yy.'da Don

⁴⁵ B. N. Grakov, *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 33-69.

⁴⁶ Grakov, s. 97, 98.

⁴⁷ Tavkul, s. 61.

⁴⁸ Grakov, s. 161-163.

⁴⁹ Berkok, s. 152.

⁵⁰ Berkok, s. 149.

Nehri'nin doğusunda yaşadıklarını söylediği Soromotlar da hesaba katıldığında Sarmatların İskitler ile Amazonlar'ın karışımı bir melez ırk oldukları düşünülmektedir.⁵¹

Sarmatlar İskit dili konuşmuşlardır. Bir kızın evlenmesi için şart, düşman öldürmesidir. Kadınların kız oğlan kız oldukları müddetçe ata binmesinde, ok atmasında, at üzerinde kargı savurmasında ve düşmanla savaşmalarında bir beis olmamıştır. Sağ göğüsleri küçükken alınan kızların tüm güçleri sağ kollarında toplanmıştır.⁵²

1.4.3. Alanlar

Avrupalı bir kısım bilim adamları Alanlar'ın Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduklarını ve bunların Kafkasya'daki Osetler'in ataları olduklarını söylemişlerdir. Ancak bunların kökenleri konusu tam açıklığa kavuşmamıştır. Alanlar'ın en azından Türk ve İran kökenli iki zümreden oluştuğu kabûl edilmektedir.⁵³

Alanlar Kafkasya'da X-XII. asırlarda yaşamış olup; bunların bölgede M.Ö. IV. asırda yaşamış olan Alanlar ile bir ilgilerinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Dönemin gezginleri tarafından Türkler olarak adlandırılmışlardır.⁵⁴

M.Ö. 375 yılına gelindiğinde Hun akınları sonucunda diğer bir çok kavimler gibi Alanlar'dan aynı güzergahta olanlar sürülmüş olsalar da bir kısmı Kafkasya'da kendilerini muhafaza etmişlerdir.⁵⁵

1.4.4. Kimmerler

Kimmerler etnik bakımdan Orta Asya kökenine dayanan Ural-Altay menşeli bir toplumdur. Bu onların Proto-Türkler ile bağlantılı olduklarını gösterir bir durumdur. Kimmerler'in de kökeni hakkında diğer ırklarda da olduğu gibi farklı görüşler bulunmaktadır. Meselâ Finlandiyalı arkeolog Tallgren'e göre M.Ö. 1200 yıllarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kimmerler Hint-Avrupa kökenli olup; Trakya-Frigya ırkına mensup bir kavimdir.⁵⁶

⁵¹ İlhami Durmuş, "Sarmatlar", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 637-647.

⁵² Durmuş, s. 637.

⁵³ Tavkul, s. 71.

⁵⁴ Tavkul, s. 71.

⁵⁵ Berkok, s. 155.

⁵⁶ Tavkul, s. 53.

Kimmerler M.Ö. II. asrın başlarından VIII. asra kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Kafkasya'da ve Avrasya'nın bozkırlarında yaşamışlardır. Bu tarih kesitinde onlar Güney Rusya Tunç Çağı'nın temsilcisi durumundadırlar. Bunlar aynı zamanda Güney Rusya'nın ilk sakinleridirler. Başlarda Donetz Havzası'na yayılırlarken bu alanda Hint-Avrupa kökenli kavimleri rahatsız etmişler; sonradan yayıldıkları alan olan Kafkasya'dakileri yerlerinden oynatmışlardır. Kimmerler daha sonra VIII. asırda doğudan gelen İskitler'in baskıları sonucunda güneye ve batıya göç edecekler; göç etmeyenler ise kültür empozesine uğrayacaklardır.⁵⁷

1.4.5. Hazarlar

Hazarlar Avrupa'da kurulan İlk Türk devletlerinden en kuvvetli ve uzun ömürlü olanı olarak kabûl edilmektedir. Bu devlet Göktürk Devleti'nin devamı şeklinde görülmektedir.⁵⁸ Bizanslı yazarların Hazarları Türk olarak değerlendirmelerine rağmen onlar kendilerini Ugor, Avar, Guz, Barsil, Onogur, Bolgar ve Sabirler'le akraba saymaktadırlar.⁵⁹ Kimilerince bunların menşei ile ilgili olarak elde sağlam deliller bulunmamaktadır. Bizans, Gürcü, Ermeni vs. dillerinde yazılmış pek çok mâlumat bulunmasına rağmen, bunlar arasında hakikate en yakın olanının Arap kaynaklarına dayananlar olduğuna hükmedilebilir. Çünkü O sıralarda Araplar'la siyasî olarak hem mücadele hem de ilişki halinde olmuşlardır. Buna göre onların Türk, Fin, Macar olma ihtimalleri vardır.⁶⁰

Hazar tarihi üç döneme ayrılabilir. Bunlar; 650-737, 737-840, 840-965. İlk zamanlarında genel olarak İran ve Azerbaycan için Araplarla mücadele halinde olmuşlardır. Bizans'la ise nâdiren ayrılığa düşmüşlerdir.⁶¹ Hatta Bizans İmparatoru Heraklius 625-626'da Hazar Devleti ile bir anlaşma yapmıştır. Buna göre Hazarlar Bizans'a askerî yardım taahhüdünde bulunurlarken çeşitli ticârî imtiyazlar almışlardır.⁶²

Hazarlar'ın ekonomisi genel olarak; geçiş ücretleri, köle ticâreti; bal, bal mumu, deri, kumaş ihracatına dayanmıştır. Ayrıca gümrük vergisi alınmış ve ticârete konulan

⁵⁷ M.Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 597-610.

⁵⁸ Tavkul, s.74.

⁵⁹ M.İ.Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 155

⁶⁰ Berkok, s. 195.

⁶¹ Omeljan Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 509-521.

⁶² Berkok, s. 200.

onda bir vergi de toplanmıştır.⁶³ Yine Hazarlar'ın gelişmiş ticâret merkezleri olmuştur. Buralarda yerleşmiş bir vaziyette çiftçilik, balıkçılık, hayvancılık yaptıklarını ve küçük sanatlar toplumu olmaya çalıştıklarını ele geçirilen çok sayıdaki arkeolojik bulgu ispatlamaktadır. 647 yılında Hazar Kağanı Tiflis alındıktan sonra buraya adamlarını yollamış ve altın, gümüş, bakır ve demir eşyanın nasıl yapıldığını incelemiştir. Dolayısıyla VII. yüzyıl boyunca Kafkas çatışmaları sırasında Pers-Sasanid kültürüyle ilişkilerini devam ettirmişler ve bunun sonucunda bu insanlara ait eserler Kafkasya'nın kuzeyine sadece ticâret yoluyla değil, vergileme ve yağma yoluyla da götürülmüştür.⁶⁴

Din konusunda ise Hazarlar oldukça müsâmahalı davranmışlardır. Bunun göstergesi başkent nüfusunun belli oranlarına sahip bazı din mensuplarının şehirde hâkim durumda olmalarıdır.⁶⁵ Ama genel olarak hâkim tabaka, 965 senesinde Hıristiyan Ruslar tarafından şehirleri tahrip olunup, Horezmlilerden yardım istemek zorunda kalıncaya kadar Müsevîliğe sâdik kalmıştır.⁶⁶

1.4.6. Kıpçaklar

Kıpçaklar Gürcü kaynaklarına göre Kafkasya'da Makedonyalı İskender'den çok önceleri yaşamaktaydılar. Zamanla Kafkasya'daki Bulgarlar, Hazarlar ve Alanlarla karışmaya başlamışlardır.⁶⁷

Kıpçak halkı 1080 yılında Kitaylar'ın baskıları sonucunda batıya doğru harekete geçmiş ve o zamanlar ortadan kalmış bulunan Hazarlar'ın topraklarına yerleşmişlerdir. Kafkasya'da yine o sıralarda yaşamakta olan Kımık adında bir kavim bulunmaktadır. Sonradan Kıpçak adı bunları da kapsayan şekilde kullanılmaya başlanacaktır. Bugün ki Kumukların önceden burada yaşayan bu Kımıklar olması ihtimali söz konusudur.⁶⁸

⁶³ Pritsak, s. 517.

⁶⁴ Tavkul, s. 76.

⁶⁵ Pritsak, s. 518.

⁶⁶ Togan, s. 81.

⁶⁷ Tavkul, s. 81.

⁶⁸ Berkok, s. 204.

1.4.7. Hunlar

Hunlar esas olarak göçebe bir kavimdir. Hem hayvancılıkla hem de zirâat ile uğraşmışlardır. Kendi zamanlarında açmış oldukları su kanalları o dönemde oldukça ileri bir çalışma şeklinin yansımasıdır.⁶⁹

Hunlar'ın tarih sahnesine ne zaman çıktıkları kesin olarak bilinmemektedir. Sadece Çin'in kuzeyinde *Hien-yün* veya *Hünyu* adıyla anılmakta olan Hun Türkleri'nin atalarının bulunduğu tahmin edilmektedir. Hunlar o zamanlarda muhafazakâr Çin Devleti'ne bile kendilerine karşı önlem aldırarak kadar savaştığı bir yapıya sahip olmuşlardır. Hunlar Çinlilerle mücâdelelerinin sonucunda batıya göç etmek durumunda kalacaklar; kimileri vatanlarını terk ederek Avrupa Hun Devleti'ni kuracaklar; kimileri ise geride kalarak Çin'in asimilâsyonuna mâruz kalacaklardır.⁷⁰

1.4.8. Avarlar

Avar kelimesi Türkçe'dir. *Kararsız* ve *Göçebe* anlamında Ruslar tarafından kullanılmıştır. Bazı Ruslar Avarlar'ın eski zamanlarda şimdiki yerlerinden kuzeye doğru yayıldıklarını, daha kuvvetli bir kavim tarafından da dağlara sürüldüklerini yazmışlardır.⁷¹ Avarlar'a Cöcanlar'ın bir kısmı olarak bakanlar da vardır.⁷²

1.5. KAFKAS HALKLARININ SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPISI

1.5.1. Sosyal Yapı

Kafkasya aile hayatında pederşâhî bir yapı mevcuttur. Yani sırasıyla; büyükbaba, baba veya ağabeyin sözü geçerlidir. Aile üyeleri onların dediklerini yapmakla mükelleftirler. Tıpkı bunun gibi, yine kabilelerde de kabile reisinin sözü kanun gibidir. Bu otorite adet ve ananelerle desteklenmiştir.⁷³

Cemiyet çoğunlukla kan birliğine dayanan insanlardan müteşekkil bir yapı olduğundan içerisinde pek çok ortak özelliği barındırmaktadır. Bir cemiyetin kendine

⁶⁹ Tavkul, s. 65.

⁷⁰ Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 687-708.

⁷¹ Kafli, s. 25.

⁷² Kafli, s. 27.

⁷³ Resulzâde, s. 84.

mahsus vasıflarının kaynakları; ırkî nitelikler, tabiî ve coğrafi çevre, tarihî etkenler şeklinde özetlenebilir.

Kafkas halkları bir araya gelme neticesinde cemiyetlerin hâiz oldukları icrâ kuvvetini tarih öncesi çağlarda harcamışlardır. Bunu tekrar ortaya koymak için gerekli olan şartlar ise şuanda mevcut değildir.⁷⁴ Bunun yanında tabiî ve coğrafi şartlar da onların kazandığı vasıflarda elbette ki pay sahibidir. Bu vasıflardan bazıları; muhariplik, vatanperverlik, ferdiyetçilik, yabacılarla karışmaktan çekinme olarak sayılabilir. Neticede, toplumların ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına ortaya koymaya mecbur oldukları bir davranış şekli olarak, Kafkasya'da yaşayan insanlar buranın eşsiz coğrafi şartlarıyla iktifa ederek buldukları yerde yaşamayı tercih ederlerken; ülkenin dışında yaşamak zorunda olup buradaki kadar güzel imkanlara sahip bulunmayan Kafkasyalılar hislerinin ve karakterlerinin haşınlaşmasına doğal olarak mani olamamışlardır.⁷⁵ Tarihi etkenler de yine Kafkasyalıların karakterlerine büyük tesirler yapmışlardır. Kafkasya sahip bulunduğu kıymetli bölge dolayısıyla tarih boyunca birçok kez istilalara maruz kalmıştır. Bu durum onların kabûllenebileceği türden değildir. Çünkü onlar için bağımsızlık en başta gelen değerdir ve buna hâlel gelmesine kesinlikle rıza göstermemişlerdir. Bunun sonucu olarak burada yaşayan insanlarda savunmaya yönelik olarak muhariplik oldukça gelişmiştir. Mücâdele normal bir hayat tarzı şeklini almıştır. Öyle ki kasaba ve köyler bile bu duruma uygun olarak tasarlanmıştır. Her köy en az 500 haneden oluşmaktadır. Kasabalar ve köyler daima dik yamaçlara, sarp bir kayanın yanına veya üzerine yapılır; orayı başka taraflara bağlayan geçitler de ancak bir-iki kişi geçebilsin ve müdâfaa eden dağlılar ancak kendi sayıları kadar düşmanla karşılaşsın diye çok dar yapılmıştır.⁷⁶ Bu aynı zamanda onları başka toplulukların da haklarını gözetken bir karakter sahibi yapmıştır. Kafkasyalılar ferdi hayatı ve hâkimiyeti zayıflatacak ve fertleri birçok kayıt ve mükellefiyetler altına sokacak cemiyet tipi ve hayat standartlarından; dolayısıyla sıkı bir cemiyet çerçevesi içine girmekten kaçınmıştır. Bunun sonucu olarak halk, kabile hayatını korumuş ve şehirleşme gerçekleşemediğinden her zaman köylü olma durumunda kalmıştır.⁷⁷

⁷⁴ Berkok, s. 236.

⁷⁵ Berkok, s. 237.

⁷⁶ Kafli, s. 38.

⁷⁷ Berkok, s. 242.

Kafkasyalıların erkek ve kız çocuklarının çoğu on üç on dört yaşlarında evlenmektedir. Babanın aile fertleri üzerinde mutlak bir otoritesi vardır. Bununla beraber kadın eve kapatılmış da değildir. O, düğün ve kutlamalara katılabilirken aynı zamanda evde misafir kabûl edilmesine dahi karar verebilmektedir.⁷⁸ Dağlıların kıyafetleri hem kullanışlı hem de şıktır. Bozuk havalarda ve yolculukta üstlerinde başlıklı bir yağmurluk kullanmışlardır. Kuzey Kafkasyalıların elbiseleri o kadar ilgi çekmiştir ki bunları Kazaklar ve Ruslar da giymişlerdir. Hatta bu elbiseler Rus saraylarına kadar girmiştir.⁷⁹

Kafkasya'nın yukarıda bahsedildiği gibi stratejik bir savunma kolaylığı bulunmaktadır. Ancak bu durum avantaj sağlamasının yanında tarihte Kafkasya'nın tümüne yayılan bir millî birliğin oluşmasını önlemiştir. Vadi boylarında ve vadilerde yerleşenler kapalı topluluklar halinde kalmışlardır. Örneğin Gürcistan'daki Yukarı Svaneti, Tush ve Khesvur'da yaşayanlar böyledir.⁸⁰ Buradan, Kafkasya'da yaşayan milletlerin içinde buldukları koşulları kendilerine yeterli saymaları ve bununla yetinmelerinin sonucunda yer aldıkları bölgelerde, diğer mntikalardan ayrı olarak kendi kültürel özelliklerini muhafaza ettiklerini ve bundan o kadar da rahatsızlık duymadıkları sonucunu çıkarabiliriz. Bu aslında milletleşmenin ve devletleşmenin asgari şartlarını da ortadan kaldırmıştır. Böylece tarih boyunca çeşitli kültürleri bünyesinde barındırma olanağına sahip olmuşlardır. Ayrıca yine burayı işgal edenler zamanla bu coğrafya ile kaynaşmışlardır. Sadece Kırım'da bir millî birliğin meydana geldiğini görmekteyiz. Üstelik burada çevredeki pek çok yerden üstün bir zirâat ve medeniyet kültürü ortaya konulmuştur.⁸¹

Zamanla burası bir Türk yurdu haline gelmeye başlamıştır. En eski sâkinler ise Tauriler, Kimmeriler, İskitlerdir.⁸² Kuzey Kafkasyalılar genelde *Dağlı* diye anılmıştır. Nüfus yoğunluğu vadilerde, nehir boylarında, alçak yerlerde ve şehirlerde artmıştır. Memleket çapında dağlılar nüfusun yüzde seksenine yakınına meydana getirmişlerdir.⁸³ Bunların aile duyguları çok güçlüdür. Buna bağlı olarak doğum oranı son derece yüksek olmuştur. Üstelik yaşam şartları ve iklimin çok uygun olması ve salgın hastalıkların pek

⁷⁸ Kaflı, s. 40.

⁷⁹ Kaflı, s. 42.

⁸⁰ Allen, s. 3.

⁸¹ Saydam, s. 16.

⁸² Saydam, s. 17.

⁸³ Kaflı, s. 22.

fazla görülmemesi ölüm oranlarının çok altlarda seyretmesini netice vermektedir.⁸⁴ Nüfus oranı sonraki zamanlarda özellikle Rusya'nın, emperyalist diyebileceğimiz politikaları sonucunda, biraz önce bahsedildiği şeklini muhafaza edemeyecektir.

1.5.2. Din

Din, insanoğlunun yeryüzüne ayak bastığı andan itibaren, onun yaratılışına yerleştirilmiş olan ilâhî/muazzam bir güce duyduğu gereksinimi karşılayacak prensipleri ve hayat tarzını içeren yani insanı maddî ve mânevî olarak her yönden kuşatıcı bir değerler bütünüdür. Böyle olduğu için tüm tarih boyunca gücünü ve etkisini korumuştur.

Kafkasya'da din alanında üç inkılaptan bahsedilebilir. Bunlar; Mecûsîlik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet'tir. Kafkasyalılar genel olarak tek ilahın varlığına inanmışlardır. Kafkasyalıları dinî esas ve mitolojilerine göre; Adige-Abhaz, Asetin (Kuşhalar), Çeçen-Dağıstan şeklinde ayırmak mümkündür. Bu bölgenin mitolojisinin Yunan ve Mısır Mitolojisine dahi tesir ettiği görülmüştür. Öyle ki Mısır mitolojisinde Kafkasya'dan hem cennet hem de cehennem diye söz edilmektedir. İnanışlar arasındaki ayırım en çok tabiat olaylarının ve çeşitli sanatların düzenleyici ilahları olarak gördükleri tanrıları için söz konusu olmuştur. Meselâ Adigeler'de Yıldırım İlahı Şible olmasına rağmen, Abhazların Yıldırım İlahı ise Anzarms'dır. Çeçenler'de ise Seli'dir. Yalnız burada belirtilmesi gereken bir şey var ki Kafkasya'da dünyanın pek çok yerindeki mitolojilerde olduğu gibi totemik akideler olmamıştır. Hıristiyanlık ise Gürcistan'a geldikten sonra Kafkasya'ya girmiştir. İlk olarak M.S.55'te Asetinler mntikasında görülmüştür. Hıristiyanlık ise Kafkasyalıların fitratlarında bulunan tabii temayül ve karakterlerine uygunluk göstermemiştir. Ayrıca VII. asırdan itibaren de İslâmiyet ile karşılaşacaklardır.⁸⁵ Yani bölgeye İslâmiyet gelmeden evvel burada yer yer Natüralizm ve Hıristiyanlık yayılmıştır. Ayrıca daha 6. yüzyılda Kuzeydoğu Kafkasya bölgesine Bizans İmparatorluğu Hıristiyan misyonerler göndermiştir.⁸⁶

İslâmiyet ise Güney Kafkasya'ya 647 yılında girmiştir. 150 yıl içinde de Dağıstan ve Çeçenistan bölgelerine kadar yayılmıştır. İlk olarak Müslüman Türklerin Kafkasya ile olan ilişkileri Selçuklu Devleti zamanında başlamıştır. Selçuklu sultanlarından Melikşah, tıpkı babasının Anadolu'da uyguladığı gibi Hazar Denizi'nin batı ve

⁸⁴ Kafli, s. 23.

⁸⁵ Berkok, s. 274.

⁸⁶ Bice, s. 6.

güneybatı taraflarındaki nüfûzunu artırmak için Dağıstan'a pek çok Türk boyunu yerleştirmiştir. Bugün bölgede bulunan Türk boylarının bu dönemde yerleştirilenlerin devamı oldukları söylenmektedir.⁸⁷ Bölgenin kuzeyine Kırım'ı almakla intikal etmiş olan Osmanlı Devleti'nin güney tarafına nüfuzu ise Yavuz Sultan Selim Han zamanında gerçekleştirilen Çaldıran Seferi (1514) sonucunda Safevi Devleti'nin mağlup edilmesiyle olacaktır. Önce Gürcistan, ardından Azerbaycan alınıp; ardından da Özdemir Osman Paşa tarafından Dağıstan'ın tamamı alınarak Kuzey Kafkasya'ya ulaşılmıştır. İslâmiyet Batı Kafkasya'ya ise Kırım'dan girecektir. Sadece Kuban'ın orta ve aşağı kesimleri Müslüman olmamışlardır. Bunlar da Osmanlı Türkleri tarafından Müslümanlaştırılacaklardır. Kuzey ve Güney Kafkasya Şafi Mezhebi'ni benimserken; Güney Kafkasya'nın doğu kısmı uzun müddet İran hâkimiyetinde kaldığından Şiiliği benimsemiştir. Batı Kafkasyalılar ise Hanefî Mezhebi'ni benimseyeceklerdir. İslâmiyet'in Kafkasya'da bu kadar yaygın bir kabûl görmesinin nedeni Hıristiyanlığın aksine içerdiği prensiplerin Kafkas halklarının yaratılışına uygunluk göstermesi olmuştur. Yani mücâdelecî ruhun bu ilkelerle örtüşmesidir.⁸⁸

Bunun yanında Kafkasya'nın kendine özgü coğrafyası İslâmiyet'in yayılmasını bir ölçüde yavaşlatmıştır. Çerkeslerin Müslüman olmaları henüz XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında mümkün olmuştur.⁸⁹

1.5.3. Hukuksal Yapı

Hukuk kâidelerinin oluşumu; insan şuuru ve irâdesi dışında, yeşerdiği toplumun ruh yapısından, çevre ve zamandan; o toplumun cemiyet ve ekonomik ilişkilerinden etkilenmektedir ve bunlara göre meydana gelmektedir.⁹⁰

Hukuk kâideleri ilk olarak toplumda birkaç insan arasında yaşanan benzer olaylarda aynı şeylere riâyet edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Ardından bu riâyet alanının genişlemesiyle bu kâideler toplumda pek çok kişinin ruhunda yer ederek örf ve adet şeklinde, yazılı olmadan toplumun kalbinde ve vicdanında yaşamaya başlar. Başlangıçta şüursuz bir haldeyken şimdi artık bilinçli bir alışkanlık halini almıştır.⁹¹

⁸⁷ Bice, s. 7.

⁸⁸ Berkok, s. 274.

⁸⁹ Saydam, s. 23.

⁹⁰ Tavkul, s. 323.

⁹¹ Tavkul, s. 324.

Kafkas halklarından Karaçay-Balkarlar'da hukuk büyük oranda eski Türk kavimlerine ve Kafkas halklarına dayanmaktaydı. Bunlar davalarını bu kavimlerden tevarüs ettikleri geleneksel hukuk kurallarına göre çözmüşlerdir. Rusların hâkimiyetine girdikten sonra bunların etkisi görülmüş olmasına rağmen halk gene de geleneksel hukuka olan güvenini korumuştur. XIX. asrın başlarında Karaçay'da hala şer'i hukukun olmadığı görülmektedir.⁹²

Bunlar arasında bir kadının namusuna kast etmenin cezası ya idamdır ya da sürgündür. İki şekil de ağır bir ceza olduğundan bu suç Karaçaylılar arasında nadir görülmüştür. Kan davalarında daha çok tarafların barıştırılması için çaba sarf edilmiştir. Babasının sözünü dinlemeyen evlat kendisine yeterli miktarda mal verilerek evinden kovulmuştur. Ülkeye ihânetin cezası ise ölümdür. Geleneği bozanlara mal cezası veya onurunu tahkir edici bir ceza verilmiştir.⁹³

Hukuki sorunların çözüldüğü mahkemenin adı *Töre*'dir ve burada *Aksakallılar* adında yaşlılardan oluşan bir meclis bulunmuştur. Töre bağımsız çalışıp taraf tutmamıştır. Aldığı kararlara beyler dahi uymuşlardır. Töre'de görev alanlar 7 yılda bir seçilmiştir. Bunlar adet ve töreleri iyi bilenler arasından tercih edilmiştir. Bey sorunlarının konuşulup karara bağlandığı yer ise *Biykengeş* adı verilen toplantılardır. Kafkasya'nın Adigey, Kabarday, Dağıstan gibi kısımlarında yaşayan halklar arasında benzer uygulamalar görülmektedir. Eğer bir prens bir köylüyü öldürürse Kan bedeli ödemek durumundadır. Bu bedel kişinin sosyal durumuna göre belirlenen inek sayısından ibarettir. Aralarında kan davası bulunan insanlar intikamlarını halkın düğün, cenaze gibi toplu olarak bulunduğu yerlerde almamışlardır. Yalan yere yemin eden birinin cezası 200 öküzdür. Düşmanla temas kurmanın cezası 24 öküzdür. Hırsızlığın cezası ise 17 öküz olarak belirlenmiştir.⁹⁴

Miras hukukunda kadınların hemen hiç hakları yok gibidir. Ölen adamın malları erkek çocuklarına kalmıştır. Yakın akrabası olmayan birisi öldüğünde malları uzak akrabaları arasında paylaştırılmış; eğer onlar da yoksa toplumu yöneten hâkim sınıfa kalmıştır. Kafkasya birçok topluluğun geçit ve uğrak yeri olmasından dolayı oturmuş bir devlet geleneğine sahip olamamıştır. Bu nedenle hukuksal yapı daha çok örfî

⁹² Tavkul, s. 325.

⁹³ Tavkul, s. 327.

⁹⁴ Tavkul, s. 342.

kurallar temelinde oluşmuştur. Kafkas halkları arasında sınıflı bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı İslâmiyet'in Kafkasya'ya girmesiyle ve ayrıca Osmanlının da bununla mücâdele etmesiyle sarsılacaktır.⁹⁵

Bölgede köle ticâreti oldukça yaygın olmuştur. Köleler ganimet olarak alınabilmişlerdir. Ayrıca aileleri tarafından satılabilmekteydiler. Bölge halkları kabilecilik esasına göre yönetildikleri için sosyal, iktisadî, kültürel vs. tüm faâliyetler özgün olarak yaşandığından bir birlik söz konusu değildir.⁹⁶ Böylece kendilerine has bir hukuk anlayışları mevcuttur. Ancak zaman ilerledikçe bölgede demokratik inkılapçılık hareketleri de boy göstermeye başlayacaktır. Bunların kaynağı Abzeh Kabilesi'dir ve Kabartay mıntikasına da sıçramıştır. Böylece bu hareket iç kesimlere kadar yayılacaktır. Ama yine de Kafkas insanın millî karakteri olan başına buyruk bir hayat anlayışı varlığını korumuştur.⁹⁷

O zamanlar kuvvet revaçta olduğundan hâkim zümre elindeki gücüyle nerelere kadar nüfuzunu genişletebilirse o kadar ileriye gidebilmiş, vergi toplayabilmiştir. Bu, devletin gücünün göstergesi olmuştur. Aynı konudaki bir zaafiyet devleti yıkılmaya kadar götürebilmiştir.⁹⁸

Kafkasya'da devlet bir kabileler konfederasyonu şeklinde teşekkül etmiştir. Böylece yönetim şu şekilde oluşmuştur. Her kabile müstakildir ve bir reisi vardır. Bu kabilelerin müşterek idaresi umûmî meclislerde temin edilmektedir. Belli bir merkezi yoktur ve değişik yerlerde toplanmıştır. Halktan herkes söz söyleme hakkına hâizdir ama sadece meclis azası durumunda olanlar bunu yapabilişlerdir. Âsâyiş ve inzibat için ayrıca bir kuvvete ihtiyaç olmamıştır. En tesirli olan zâbita örf ve adetlerdir. Zaten bunlara uymak da zorunludur.⁹⁹

Sonuç olarak Kafkas yaşamında insanların hak ve hukukları, uymak zorunda oldukları örf ve adetlere ne nispette uygun davrandıklarıyla alâkalı bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik burada yaşayan insanlar bu halden şikâyetçi de değillerdir. Çünkü bu şekildeki bir yaşam zaten onların dünya görüşlerinin yansımasıdır.

⁹⁵ Saydam, s. 21.

⁹⁶ Saydam, s. 21.

⁹⁷ Berkok, s. 235.

⁹⁸ Böylece halkın, o zamanki anlayışa göre devletin sahibi olan hâkim durumdaki zümreye vergi, belki de daha doğru bir adlandırmayla haraç vermemesi asla söz konusu olamazdı. Çünkü kuvvet onların elindeydi ve bu durumu şikâyet edebilecekleri kurumsallaşmış bir yargı mekanizması bulunmamaktaydı.

⁹⁹ Berkok, s. 262.

1.5.4. Ekonomik Yapı

Kafkasya'da her şeyden önce zirâat ve hayvancılık gelmektedir. Hubûbat zirâati tarımın en önemli kısmını oluşturur. Kafkasya'ya has olup; sonbaharda ekilen buğday kendi alanının yüzde 75'ini kapsamaktadır. Dağıstan'ın iklimi kuru olduğundan buğday burada daha çok yetişirken; batı taraflarında tütün ve ayçiçeği de yetiştirilmektedir. Pamuk yetiştiriciliği, sebzeçilik, yemişçilik ve ipek üretimi de önemli zirâî faâliyetlerdendir.¹⁰⁰

Hayvancılıkla uğraşanlar hayvanlarını kışın nehir kenarlarıyla ovalara indirirlerken; baharda ve yaz mevsiminde ise tekrar dağlara çıkarmaktadırlar. Bölgeye has olan koyun ve keçilerin Avrupa'nın bu tür hayvanlarından üstün olduğu söylenegelmiştir. Burada kimi yerlerde Merinos Koyunu da görülmektedir. Ayrıca at da başlıca geçim vâsıtalarındandır. Kafkasya'nın özellikle Dağıstan kısmının Hazar Denizi kıyıları balıkçılık yönünden oldukça önemlidir. Yine Kuban Nehri ve Karadeniz sahilleri de önemlidir. Buralardan elde edilen balık türleri daha çok Ringa, Sazan, Sardalya, Uskumru, Kalkan, Kılıç ve Palamuttur.¹⁰¹

Coğrafyası ve iklim şartları tarım ve hayvancılığa uygun olan Kafkasya'da ayrıca demircilik, marangozluk, kuyumculuk, kumaş vs. dokumacılığı da yapılmaktadır. Bölgede yine ticârî faâliyetler de gelişmiştir. Önceleri istihsal edilen ürünler Kuman Nehri yoluyla Taman'a yollandığından burası önemliyken Rusların eline geçmesiyle bu ehemmiyet Anapa'ya kaymıştır.¹⁰²

¹⁰⁰ Kaf1, s. 16.

¹⁰¹ Kaf1, s. 17-18.

¹⁰² Berkok, s. 298.

İKİNCİ BÖLÜM

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. GÖÇ NEDİR? SEBEPLERİ NELERDİR?

Göç, “İşgâl ya da diğer zorlayıcı nedenlerle ülkelerinde yaşama olanağını yitiren toplumların ya da insanların başka ülkelere gitmeye mecbur kalmalarıdır.”¹⁰³ Ya da “Bir yerleşim biriminden, gruptan veya belli bir siyasal sınır olan toprak parçasından başka bir birime doğru, kısmen sürekli, birey veya kitle hareketidir.”¹⁰⁴ “Nüfusun çeşitli sebeplerin etkisi altında oldukça uzun bir zaman için yer değiştirmesi” dir.¹⁰⁵ “Kent köy gibi yerleşim biriminden diğerine geçmek amacıyla yapılan nüfus hareketidir.”¹⁰⁶ Ayrıca yine göçler klasik bakış açısına göre kendi içerisinde de iç ve dış göçler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bunlardan ülke sınırları içerisinde olanlarına iç göçler denilirken; sınırların dışına yapılanlarına ise dış göçler denilmektedir.¹⁰⁷

Göç durduk yere cereyan eden bir hareket olmadığına göre bunun elbette ki nedenleri olmalıdır. Kimi yerlerde bu sebeplerin başında ekonomik sıkıntılar gelirken kimi yerlerde de siyasal nedenler gelmektedir. Modern zamanın başlangıç dinamiklerinden olan yerleşik hayata geçinceye kadar, insanlar, özellikle yiyecek bulmak ve barınabilmek için en uygun yerleri arayıp durmuşlardır. Bu onları toplu hallerde oradan oraya sürüklemiştir.

Göç olayı sadece bir yer değiştirme hareketi olarak görünse de sonuçları itibariyle çok yönlüdür. Göçün yapıldığı yerdeki hayat sosyal, kültürel, ekonomik, siyasî vb. bakımlardan değişime uğramaktadır. Bu değişimler veya etkiler bazen olumlu bazen de olumsuz olmaktadır. Ama netice itibariyle göç olayının, ekonomik imkânlarla nüfus arasında denge sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda insanların kendi kâbiliyet ve ihtisaslarından en etkin biçimde faydalanmayı mümkün hale getirmesinden dolayı olumlu bir mekanizma olduğu söylenebilir.¹⁰⁸

¹⁰³ Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Sürgünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 207.

¹⁰⁴ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s. 175.

¹⁰⁵ Ratıp Yüceuluğ, *Demografi*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1966, s. 100.

¹⁰⁶ Sunday Üner, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Mars Ticâret ve Sanayi Anonim Şirketi Matbaası, Ankara 1972, s. 77.

¹⁰⁷ Taylan Akkaya, *Göç ve Değişim*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, s. 23.

¹⁰⁸ Akkaya, s. 20.

Yukarıda görüldüğü gibi insanlar, modern devletler oluşmaya başlamadan evvel daha çok biyolojik gereksinimleri için yer değiştirmişlerdir. Çünkü onlar için en önemli olan şey vahşi doğanın ortasında hayatta kalabilmek olmuştur.

Ateşin bulunması, zirâatın gelişmesi başta olmak üzere çeşitli dinamiklerin yol açmasıyla insanlar artık bir yerleşim yerinde bir arada yaşamaya başlamışlar; yeni yeni yiyecekler bulup; onları ekerek çoğaltmışlardır. Kendilerine mağaralar dışında barınaklar inşa etmişlerdir. Tüm bu gelişmeler elbette ki her zaman dostâne bir ortamda gerçekleşmemiştir.

Bir barış ve huzur zemininin ortaya konulması gerekli olmuştur. Tabi ki insanlar bunu tek başlarına yapamamışlardır. Dolayısıyla ortak bir yönetim anlayışı üzerinde hemfikir olunması gerekmiştir. Ama bu mutâbakat yazılı veya sözlü olmamıştır. İnsanlar birbirleriyle adeta bilinçaltılarında bir sözleşme imzalamışlardır. Buna göre kargaşa çıkmadan yaşamının yolu sadece karşılıklı olarak yaşama hakkına saygı gösterilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.

İlk zamanlarda bu ilkeye riâyet edilmesi sonucunda insanlar daha mutlu olarak yaşamaya başlamışlar ama bu durumun getirdiği huzur ve refah hali, insanlara, iktidar hırsının peşinden sürüklenmenin yolunu açmıştır. Artık demin bahsedilen gizli sözleşme açığa çıkmalıdır ve yöneten yönetilen ilişkileri iyice belirginleşmelidir. Çünkü insanlar kendi hırsları ve ihtirasları uğruna başkalarını pek hesaba katmamaya başlamışlardır.

Bu belirginleşme kendisini, kurumları ve kuruluşlarıyla bir yönetim aygıtı olarak ortaya çıkacak olan devlet şeklinde gösterecektir. Evet, artık insanlar düzenli bir hayatın sürmesinin sağlayıcısı olarak devlet aygıtını benimsemişler; onu belirli yetkilerle donatarak iktidar koltuğuna oturtmakta bir beis görmemişlerdir.

Ama zaman geçmiş ve devletler de tıpkı insanların devlet anlayışının gelişmeye başladığı ilk devirlerdeki gibi, insanların rahat ve huzurunu sağladıktan sonra siyasal hırslarının peşine düşmeye başlamışlardır. Bu da savaşların önünü açmıştır.

Daha çok toprak parçasına sahip olmak amacıyla yaşanan bu savaşlardan birisi de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tarih boyunca cereyan eden pek çok savaştan birisi olan Kırım Savaşı'dır. İşte 1864 ve daha sonra yaşanacak olan Kafkas Göçleri'nin temel nedeni de bu savaş olmuştur. Çünkü Rusya'nın egemen olduğunu iddia ettiği Kafkaslarda yaşayan Müslüman milletler, savaş boyunca kendilerinin hâmesi olduğunu

düşündükleri Osmanlı Devleti'ne yardım etmişlerdir. Bu milletler zaten tarihsel olarak her zaman Rusya ile mücâdele halini sürdürmüşlerdir.

2.2. KIRIM SAVAŞI

2.2.1. Savaşın Nedenleri ve Sonuçları

Birçok devletin menfaatinin söz konusu olduğu savaşlar genelde emperyalist savaş olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁹ Kırım Savaşı da böyle değerlendirilebilir. Ama daha sonra söz edileceği gibi Osmanlı Devleti için savaşa bu gözle bakılmamalıdır. Çünkü onun amacı salt ekonomik menfaatler olmamıştır. Eğer savaşın, Osmanlı Devleti dışında emperyal güçlerin bir menfaat müdafaası şeklinde anlaşılması üzerinde hemfikir olunursa, savaşın nedenleri ve sonuçlarıyla ilgili olarak H. S. Vatson'un görüşü kabûl edilebilir. Buna göre, batıların bu savaşa katılmalarının amaç ve nedenleri; “a) Fransa'nın prestijini arttırmak, b) Osmanlı Devleti'ni yaşatmak suretiyle ona Rusya'nın güneye inmesine karşı bir tampon bölge mahiyeti kazandırmak, c) bölgedeki güçler dengesini korumak” olarak sıralanabilir. Devlet-i Aliyye'nin durumu ise Düvel-i Muazzama'nın bu siyâsetine karşı çıkmayı değil; tam aksine destek olmayı gerektirmiştir. Çünkü devlet bu savaşın altından tek başına kalkacak güçte değildir.¹¹⁰

1848 İhtilalleri'nde Avrupa'da Macarlar, Polonyalılar ve Eflaklılar Avusturya ve Rusya'ya karşı direnişe geçmişler; başarılı olamayıp Osmanlı'ya sığınmışlardır. Osmanlı bunların iade edilmesine yanaşmamıştır. Bu da savaşın nedenlerinden birisi olacaktır.¹¹¹

Kırım Savaşı başladığında Osmanlı tahtında Sultan Abdülmecid Han vardır. Babası II.Mahmut ona, özellikle devletin son zamanlarında, ülkeyi içinde bulunduğu dar boğazdan kurtarmak için yapılmaya çalışılan ıslahatlara, her ne olursa olsun karşı çıkmayı kendilerinin asıl göreviymiş gibi gören yeniçerileri ortadan kaldırmakla, ve yaptığı önemli ıslahatlarla gücü padişahın elinde toplamış bulunan bir imparatorluk bırakmıştır. Ancak sultan tahta çıkışından 4 ay kadar sonra ilan ettirdiği Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'yla tüm yetkilerin katı bir şekilde elinde olduğu tarzda bir padişah

¹⁰⁹ Nihat Berzeg, *Çerkesler (Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk)*, Chivi Yazıları Yayınları, İstanbul 2006, s. 153.

¹¹⁰ Berzeg, s. 154.

¹¹¹ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 523.

olmayacağını belli etmiş ve herkesin korkuları dağılmıştır. Ferman ülkedeki herkesin ondan ümitvâr olacağı bir şekilde hazırlanmıştır.¹¹²

Bu sırada Kırım Savaşı öncesinde Rusya, Mareşal Kont Leiningen vasıtasıyla, 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'nda yer alan bazı şartlarla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nden yeniden taahhütte bulunmasını istemiştir. Bu isteğin yer aldığı mektupta özellikle adı geçen antlaşmada Avusturya'ya vaad edilen maddelere riâyet edilmesi hususu öne çıkmıştır ki bu şimdi yeniden Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdâhale girişimi olarak değerlendirilebilir. Meselâ madde 4 şöyledir: “*Bosna ile Arnavutluk'taki Hıristiyanları himaye hususunda Avusturya'nın muahede ile hâiz olduğu salâhiyetin dikkat-i nazara alınması.*” Fransa'da ise bu sırada tahtta bulunan Lui Napolyon kendi iktidarını pekiştirmenin yollarını aramaktadır. Bunun için ya belli bir sınır dâhilinde Almanya ile; ya İngiltere ile ve yahut da Rusya ile savaşıacaktır. Ama bunların hiç birisiyle savaşmak akıl kârı değildir. Çünkü bunlarla direkt olarak savaşması, bu devletler arasında sağlanmış olan dengeleri olumsuz etkileyecektir ve bunun sorumluluğu sadece kendisine ait olacaktır. Böylece Fransa kurnazca bir yol seçecek ve bir taraftan Rusya'yı, gerek Osmanlı Devleti içindeki ve gerekse Avrupa'daki Ortodoksların haklarını koruyamadığı iddiasıyla galeyana getirecek; diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ni kendine bağlı Ortodokslara karşı hareketlerde bulunmak üzere teşvik edecektir. İngiltere'ye gelince, işin başından beri yani kutsal yerlerle ilgili olarak 1850 yılından beri süregelen tartışmaları uzaktan izlemekle yetinmiştir.¹¹³ Zaten İngilizler bakımından asıl önemli olan husus günden güne kendileri için daha da önemli hale gelen ticârî menfaatler olmuştur.¹¹⁴ Mart 1854'e gelindiğinde İngiltere ve Fransa ile

¹¹² S. Adolphus Slade (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi*, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1943, s. 18.

¹¹³ Slade, s. 50.

¹¹⁴ Nicolae Yorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 367.

İstanbul Antlaşması imzalanacak ve 28 Mart'ta da Rusya'ya savaş ilan edilecektir. Böylece mevcut durum artık uluslararası bir mahiyet kazanacaktır.¹¹⁵

Kutsal yerler meselesi ile ilgili olarak ilk önemli kıvılcım 1810 yılında ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Kudüs'te yer alan bu yerler hem Katolikler hem de Ortodokslar bakımından her zaman oldukça hassas bir konu olmuştur. Bu dönemde Kudüs'teki kutsal mekanların anahtarları Rum Ortodoksların elindedir. Ancak Fransızlar burada Latin kökenli kralların mezar taşlarıyla, Hz. İsa'nın Beytüllâhm'deki mezarının yanında duran gümüş yıldızın yerinde olmadığını görmüşler ve Ortodokslara karşı Bâbîâli'ye başvurmuşlardır. Bir müddet oyalandıktan sonra kendilerine Beytullahim Kilisesi'nin ana kapısının anahtarı verilmiştir. Ortodokslara da yılda bir defa olmak üzere Miracı Nebi Mabedi'nde âyin yapma hakkı tanınmıştır. Elbette ki asıl amacı *Hasta Adam* olarak niteledikleri Osmanlı'yı tesir altına almak olan Rusya, bu kadarcık bir başarıyla yetinmeyecektir. İlerleyen zamanlarda özellikle Şubat 1853'te atadığı elçisi Mençikof vasıtasıyla, bir devletin egemenlik haklarına saldırı niteliğinde Ortodoks tebaasıyla ilgili olarak imtiyazlar isteyecek ama bunlar elbette ki Osmanlı Devleti tarafından “küçük düşürücü bir taviz” olduğundan kabûl görmeyecektir.¹¹⁶

Sonunda iki ateş arasında kalan Osmanlı Devleti bu makamlardaki hizmetlerin ne Katoliklerce ne de Ortodokslarca yapılmasına karar vermiştir. Bunları kendisi yapacaktır. Çar I. Nikola buna çok kızmış ve İngiltere'ye Osmanlı topraklarını paylaşmayı teklif etmiştir. Ama İngiltere Rusların Akdeniz'e inmesinden korktuğu için bunu kabûl etmemiştir. Mençikof'un Bâbîâli ile görüşmek isteği kabûl edilmemiştir. Böylece savaşa karar verilmiştir. Savaş fiili olarak 3 Temmuz 1853'te Rusya'nın Romanya'ya saldırmasıyla başlamış; Osmanlı Devleti ise Rusya'ya karşı savaşı 4 Ekim'de ilan etmiştir. 30 Kasım 1853'te Sinop Limanı'ndaki Osmanlı donanması yok edilmiştir. III. Napolyon Rusya'ya savaşı bırakmasını teklif ettiyse de Rusya kabûl etmemiştir. Fransa İngiltere'ye, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunma teklifi sunmuştur. Bunun sonucunda İngiltere ve Fransa elçileri Rusya'yı terk etmişler; ve 12 Mart 1854 İstanbul Muâhede'si'yle Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmuşlardır.¹¹⁷

¹¹⁵ Afyoncu, s. 525.

¹¹⁶ Yorga, s. 367.

¹¹⁷ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi (I-XIV)*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978, VII, 52.

Bunun ardından Dobruca'daki mühim bir Türk kalesi olan Silistre alınmıştır.(25 Haziran 1854) Kırım'a ise ilk askerler 14 Eylül 1854 günü çıkmış; 20 Eylül'de Alma Meydan Muharebesi'nde Ruslar bozguna uğratılmıştır. 25 Ekim 1854'te Balaklava ve İnkerman'da başarı sağlanmıştır. Sıra kavi bir Rus kalesi olan Sivastopol'a gelmiştir. 9 Eylül 1855'te burası alınacaktır. 24 Mayıs 1855'te müttefikler tarafından Kerç Boğazı işgal edilmiştir. Bu arada 28 Haziran'da Türkiye tarihinde ilk olarak borçlanmaya gidilecektir. Osmanlı Devleti bakımından en önemli kayıp savaşın sonuna gelindiğinde yaşanacaktır. Kars ancak 4 ay 15 gün dayanabildikten sonra Rusların eline geçmiştir. Böylece savaş fiilen bitmiştir. Rusya savaşın ardından Avusturya'nın baskısıyla barışı kabûl edecektir.¹¹⁸

25 Şubat'ta Paris'te sulh konferansı açılmış ve 30 Mart 1856 tarihinde muâhede imzalanmıştır. Bu antlaşmanın en önemli özelliklerinden birisi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün Avrupa'nın garantisi altına alınmasıdır. Antlaşmaya göre; Karadeniz herkes için ticârete açık hale gelecek ve kimse onda askerî denetim kuramayacaktır. Eflak-Boğdan ve Sırbistan kâğıt üzerinde de olsa Osmanlı Devleti'ne iade edilecektir. Paris Antlaşması'nda kısa süre önce ilan edilen Islahat Fermanı'na da uzun uzadıya değinilmiştir. Bu fermanda yer alan hususlar yani Osmanlı Devleti'nin azınlık tebaasının yaşam şartlarının yükseltilmesi için vermiş olduğu taahhütler, sonraki zamanlarda İngiltere'nin de baskıları üzerinde önemli bir etkiye sahip olacaktır.¹¹⁹ Böylece savaşın sona ermesiyle birlikte Osmanlı artık batının uydusu durumuna düşmüştür. Yani kendi tarihsel dinamiğinden ve varoluş felsefesinin önemli bir kısmından sıyrılarak; İngiltere, Fransa ve Rusya arasında uygulanmaya konulan denge kuralları çerçevesinde, tampon bölge statüsüne oturtulacaktır.¹²⁰

Yine Paris Konferansı'ndan sonra İngiltere'de siyasal olarak bir fırtına kopmuştur. Urkhart'ın dergisi The Portfolio, The Time, The Diplomatic Review gibi yayın organları ısrarla başta Hâriciye Bakanlığı'na pek çok soru yöneltmiştir. Bu sorular özellikle savaşta mağlup olmasına rağmen neden Rusya'nın antlaşmadan kârlı çıktığı; savaşın en büyük maddî külfetini Osmanlı Devleti çektiği halde Rusya'dan neden tazminat talep edilmediği; savaş sırasında kendilerinden oldukça faydalanılan Çerkeslerin savaşın

¹¹⁸ Öztuna, s. 45-46.

¹¹⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 406.

¹²⁰ Berzeg, s. 154-155.

ardından neden bırakılıp kaçıldığı gibi konularda yoğunlaşmıştır. Ancak dönemin İngiltere dışişlerinin mîmarı Palmerston Rusya'yı gözden çıkarmak istememiş ve Paris Barış Antlaşması'nın hem avam, hem de lordlar kamarasından geçmesini temin etmiştir.¹²¹

2.2.2. Savaşın Göçlere Etkisi

Kırım Harbi'nin ardından Balkanlar'a ve Anadolu'ya doğru olan Rus yayılışı bir süreliğine durdurulmuştur. Böylece batıya doğru Rusya'nın faaliyetlerinin önü kesildiği için bu devlet artık Asya'ya yönelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasî hudutları dışındaki Kırım, Kafkasya, Türkistan gibi Müslümanların yaşadıkları yerlerin huzur ve sükûnu bozulmaya başlamıştır. 1860-1862 yılları arasındaki göçmenlerin sayısı Kırımlılar, Dağıstanlılar ve Nogaylar da dahil olmak üzere aşağı yukarı 230.000 olmuştur.¹²² 1860 yılı devam ederken 4000 Çerkes ailesi hiç direnmeksizin Kuban'ın batısındaki uzun arazilerden ayrılarak Anadolu topraklarına göçmüşlerdir. Buna rağmen gitmeyen Çerkes kabileleri de vardır. Bunlara karşı 1862'de askerî operasyonlar yapılacaktır.¹²³

1863 yılına kadar Rusların boyun eğdirme çabalarına büyük bir gayretle direnen Kafkasya'nın Müslüman ahalisi 1864 yılına gelindiğinde bir ay zarfında topraklarını terk etmeye zorlanmışlardır. Göç edenlerin Rumeli'deki iskân yerleri ise Bulgaristan'ın Sırbistan ve Arnavutluk sınırlarıdır.¹²⁴ 1864 Mayıs'ına gelindiğinde Allen'in deyişiyle “Çerkes direnişinin uzun tarihi son hücumlarla ortadan kaldırılmıştır.” 600.000'den fazla Çerkes göçmüş; Onlardan arta kalan topraklara da başka Rus göçmenleri yerleştirilmiştir.¹²⁵ Kimi kaynaklara göre de 1865 yılına kadar 418.000 dağlı nüfus göç etmiştir.¹²⁶ Bazı kaynaklarda ise göç edenlerin sayısı, 1855 ile 1864 yılları arasında 900.000 olarak belirtilmiştir.¹²⁷

¹²¹ Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara 1992, s. 15.

¹²² Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 3-4.

¹²³ W.E.D. Allen, *Caucasian Battlefields (A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921)*, Cambridge at the University Press, Cambridge 1953, s. 108.

¹²⁴ İpek, s. 3-4.

¹²⁵ Allen, s. 108.

¹²⁶ Semen Esadze, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali (Kafkas Rus Savaşlarının Son Dönemi)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 127.

¹²⁷ Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 42.

Kırım Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından belki de en önemli ve olumlu sonuçlarından birisi şu olmuştur: İstanbul'un başlıca ithalat limanı olmasından ötürü, burası toplumsal ve siyasal dönüşümün merkezi durumuna gelmiştir. Kırım Savaşı sırasında İstanbul, Fransız ve İngiliz askerlerine ev sahipliği yapmış; onları müttefik ve dostları olarak ağırlamıştır. Müslüman İstanbul halkı, sağlık ve ulaşım hizmetleriyle bazı bilmedikleri yiyecek ve giyeceklerle birinci elden tanışarak, batı kültürüne karşı bazı çekincelerini ve korkularını savaş döneminde üzerlerinden atmayı başarmışlardır.¹²⁸

2.3. 1864 GÖÇÜ'NÜN NEDENLERİ

Osmanlı Devleti Karadeniz'in güney sahillerini tamamen elde etmiştir. Batı tarafında bir miktar alınmadık yer kalmıştır. Bunun dışında doğuda da Kafkasya sahilleri kalmıştır.¹²⁹ Bölgedeki Osmanlı varlığı Fatih Sultan Mehmet Han'ın 1451 yılında tahta çıkışının ardından belirgin bir hal almaya başlamıştır. Onun tahta çıkışını müteâkib içlerine od düşen ülkeler sayılırken Apkhaz'dan da bahsedilmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'nin henüz Kafkasya'ya açılmamış olduğunu göstermektedir. Ancak Dukas'ın Bizans Tarihi adlı eserinde bu açılmanın 1453 yılında İstanbul'un fethinden önce gerçekleşmeye başladığı belirtilmektedir.¹³⁰

Osmanlı Devleti yukarıda belirtildiği gibi bölgeye ilgisini XV. yy'ın ortalarından itibaren arttırmaya başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet 1475'te Kefe'yi almıştır. Böylece Kırım, yöneticilerini Osmanlı'nın atadığı bir devlet haline gelmiştir. Ayrıca Karadeniz artık bir Türk gölü vasfı kazanmıştır. Ancak bu dönemde bölgenin hukukî durumuna bakıldığında burada bir Osmanlı üstünlüğünden bahsetmek olanağı yoktur. Buna mukâbil dinsel ve ticârî bir birliktelik ön planda gözükmektedir. Zaten bunun tesiriyle Kafkasyalılar Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında yer almışlardır. Üstelik bölgenin statüsü hukukî olarak Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Rusya lehine daha da ağırlık kazanmış ve 1829 Edirne Barış Antlaşması ile de bölge adeta Rusya'ya terk

¹²⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 193.

¹²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1998, II, 127.

¹³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590)*, TTK Basımevi, Ankara 1998, s.1.

edilmiştir.¹³¹ Burada şunu belirtmekte fayda vardır ki; Osmanlı'nın bölgeye ilgisi elbette ki sırf emperyalist/yayılmacı duygularla açıklanamaz. Çünkü kendisini aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarının hamisi olarak gören bir cihan devletinin, hemen yanı başında dindaşlarının yaşadığı bölgeyi; üstelik tarihi rakipleri olan Rusya ve İran'ın da buraları sarmaya çalıştığı bir zamanda ihmal etmesi düşünülemezdi.

Kafkas halkları çoğunlukla Müslüman oldukları için özellikle Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne ellerinden geldiğince yardımcı olmuşlardır. Ancak her ne kadar Osmanlı Devleti savaştan galip çıkmış olsa da Rusya, savaşın ardından bu halkları ya ovalara inerek yaşamaları ya da Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri noktasında baskı altına almıştır. Rusya sınırları içerisinde Osmanlıya ilk göçler 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle başlamıştır. İlerleyen zamanlarda 1792'de Yaş ve 1856 yılında da Paris Antlaşmalarının imzalanmasıyla Kırım tatarlarının göçleri gittikçe artmıştır.¹³²

Savaş Çerkes topluluklarının göç etmelerinde en büyük sebeplerden birisi olmuştur. Meselâ 1861 yılında Çerkeslerin Krasnodar kentine gelen Çar II. Aleksandr'dan ana vatanlarından ayrılmamaları konusundaki istekleri, Kırım Savaşı'nda ölen yüz bini aşkın Rus askeri nedeniyle reddedilmiştir. 1856'dan sonra artık Kafkasyalılar yoğun bir şekilde kitlesel olarak göçlere başlayacaklardır. Savaşın en önemli sonuçlarından birisi de o zamana kadar Osmanlı-Rusya-İran arasında bir etkinlik alanı olan Kuzey Kafkasya'nın artık bu vasfını yitirmiş olmasıdır denilebilir.¹³³

Osmanlı Devleti, göçleri, bir hatıra eserde yer verildiğine göre, Sadrazam Fuat Paşa'nın söylemesiyle Ruslarla savaşa devam etmenin olanaksızlığını anlayarak, Kafkasyalılar'ın Anadolu'ya göç etmelerinin gelecekleri adına daha hayırlı olacağını bildirerek teşvik etmiştir.¹³⁴ Ayrıca yine Osmanlı sarayında ve yönetiminde bulunan Kafkas kökenli kişilerin kendi akraba ve yakınlarını yanlarında görmek istemeleri de bu teşvikte önemli bir etken olmuştur denilebilir. Bunun dışındaki teşvik nedenlerinden

¹³¹ Rahmi Tuna, "Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü", *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1977, s. 118-120.

¹³² *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 161.

¹³³ İzzet Aydemir, *Göç (Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi)*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988, s. 32.

¹³⁴ Musa Kundukhov, *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1978, s. 60.

birisi de, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki Hıristiyanlara karşı Müslüman nüfusunu arttırmak istemesidir.¹³⁵

Osmanlı Devleti'nin Kafkas göçlerini teşvik etmesinin dışında Ruslar da, uzun zamanlardan beri, çok engebeli arazilerde yaşadıklarından ötürü, bir türlü kontrol altına alamadığı bu dağlı kavimlerin Osmanlı Devleti'ne göç etmesini zaman zaman teşvik etmiştir. Kırım Savaşı ise bunun tuzu biberi oldu denilebilir. Ayrıca yine göçü teşvik ederek belki de Osmanlı Devleti'ni ekonomik yönden yıpratmayı hedeflemiş olabilir. Ancak Rusya, Kafkasya'nın belirli yerlerindeki toplulukların sürülmesinin, kendi ekonomik çıkarlarını sekteye uğratacağını düşünerek, 1864 Aralık ayından itibaren bu politikasından vazgeçmeye başlamıştır.¹³⁶ Ayrıca yine 1864 yılında İngiltere'nin St. Petersburg elçisi Lord Naiper İngiltere dışişleri bakanı Kont Russel'e gönderdiği ve Londra'da yayınlanan Morning Post Gazetesinde yayınlanan 23 Mayıs 1864 tarihli mektubunda, Ruslar'ın ne durumda olurlarsa olsunlar Çerkeslerin yaşadıkları yerlerden göç ettirilerek Karadeniz kıyılarında 150 millik bir alanda yerleştirileceklerini belirtmektedir. Bunu kabûl etmeyip geride kalanlar ise Ruslarla mücâdele etmek zorunda kalmışlardır.¹³⁷

Göçleri teşvik noktasında İngiltere her zaman yaptığı gibi kendi emperyalist siyâseti çerçevesinde bir yol izlemiştir. Buna göre, Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyinde kalmasını sağlayacak en büyük güç olan Osmanlı Devleti, topraklarına akacak olan göçmenlerle taze bir kana kavuşabilecektir. İngiltere, bu durumun Osmanlı'yı, Rusya'ya karşı hasta adam konumundan bir nebze olsun kurtaracağını hesap etmiştir.¹³⁸

Sonuç olarak 1829 yılından beri Kafkasya'da Rus istilâsına karşı sürdürülmekte olan Çerkes mücâdelesini 5 Aralık 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle iyice zayıflamıştır. 1862 yazının oldukça kanlı çatışmalarla geçmesine rağmen direniş artık iyice yıpranmış ve mücâdele küçük gruplar halinde yapılmaya çalışılmıştır.¹³⁹ Böylece Kafkasya'nın Müslüman ahalisi ya ülke içinde yer değiştirmek ve yahut Osmanlı topraklarına göç etmek seçeneklerine mahkûm edilmişlerdir. Bu seçenekleri hemen kabûl etmemekle birlikte, 1863'e kadar süren bu cılız mücâdele 1864 yılının Mayıs

¹³⁵ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 118.

¹³⁶ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 120.

¹³⁷ Aydemir, s. 131.

¹³⁸ Çelik, s. 19.

¹³⁹ Osman Çelik, *Zorunlu Göç (I-III)*, İtalik Yay., Ankara 2001, III, 112.

ayında nihayete ulaşacaktır. Bundan sonra Rus çarı Müslüman Kafkas kabilelerinin ülkeyi terk etmeleri için onlara bir ay mühlet tanıyacaktır.¹⁴⁰

2.4. OSMANLI DEVLETİ'NİN MUHACİRLERİ İSKAN POLİTİKASI

İskan geniş anlamda bir beşerî yerleşme olarak geçmektedir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren her aşamada kendi ihtiyaçlarının gerektirdiği şekilde bunu gerçekleştirmiştir. Duraklama ve gerileme devirlerinde ise bu iskân faaliyeti, boş ve harap sahalara göçmenlerin yerleştirilerek buraların şenlendirilmesi olarak yapılmıştır. 1860 yılında Muhâcirin Komisyonu kurulmuş ve bunun ardından bu iskânlar daha sistemli olarak yürütülmüştür.¹⁴¹ Komisyonun pek çok birimi arasında İskân-ı Muhâcirin yani Göçmen Yerleştirme Şubesi en önemlisidir.¹⁴² Ayrıca *Ceride-i Havâdis*'in bir sayısında yer alan habere göre bu komisyon muhâcir çocuklarının evlenmeleri konusunda bile yetkili durumdadır. Gazeteye verilen ilanda evlenmek talebinde bulunanların komisyona gelerek ifâde vermeleri istenmiştir.¹⁴³

İskanda önemli olan toprak olduğu için Osmanlının toprak politikasına bakmakta fayda vardır. Bu noktada toprak mülkiyeti söz konusu olmaktadır. Tanzimat'a kadar devlet mülkünde olan arazinin mülkiyeti bundan sonra tebaâya verilmiştir. Bu durum göçmenler açısından oldukça cezbedici bulunmuştur. Daha önce bahsedildiği gibi bu göçlerin nedenleri arasında Rus baskıları da olmasına rağmen Osmanlının toprak konusundaki bu politika değişikliği de müspet yönde etkili olmuştur.¹⁴⁴

Ayrıca yine Osmanlı Devleti göç eden muhâcirlerden geri dönmeleri veya göçenler üzerinde Rusya'nın her hangi bir hak iddiasında bulunmaması için güvenceler istemiştir. Bunun üzerine Rusya Osmanlı'ya, muhâcirlerden göçtükten sonra tekrar avdet etmeyeceklerine dair bir belge aldığını bildirmiş; böylece Osmanlı da göç etmek isteyenlere müsâade etmiştir. Bunun dışında muhâcirlerle Osmanlı vatandaşı olmaları şartı da getirilmiştir. Rusya ise şart olarak göçmenlerin Rusya sınırına yakın yerlere yerleştirilmemelerini öne sürmüştür.¹⁴⁵

¹⁴⁰ İpek, s. 4.

¹⁴¹ İpek, s. 155.

¹⁴² *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 171.

¹⁴³ *Ceride-i Havâdis*, Sayı 972.

¹⁴⁴ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 170.

¹⁴⁵ Aydemir, s. 156-157.

Sonuç olarak Osmanlı topraklarına göçürülen Çerkes nüfusu çok büyük boyutlara ulaşmıştır ve bu durum tahminlerin çok üstünde olmuştur. Muhâceretin yaşandığı yıllarda devletin gerek ekonomik, gerekse siyasal problemleri Çerkesleri olduğu kadar Osmanlı yöneticilerini de zor durumda bırakmıştır.¹⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin göçmenleri iskânında batılı güçlerin etkisiyle dar ve sınırlı kriterler uygulanmıştır. Buna rağmen muhâcirlere tahsis edilen toprakların gerek miktar olarak ve gerekse kalite olarak diğer reâyadan farkı olmamıştır.¹⁴⁷ Bu belki de muhâcirler açısından Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı en önemli destektir. Çünkü yüzyıllardır yaşadıkları toprakları terk edip hiç tanımadıkları yerlere gelen bu insanlara devletin son derece samimiyyetle kucak açtığı bir göstergesi olmuştur denebilir.

2.4.1. Nakil İşlemlerinde Güvenlik Meselesi

Yukarıda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya olan ilgisinin nedenleri sayılırken, bu bölgede yaşayan halkın büyük oranda Müslüman olmalarından da bahsedilmiştir. Kendilerini ru-i zeminde Allah'ın gölgesi olarak konumlandıran bu devletin tek amacı, sırf dünyevî arzu ve isteklerle yayılmacı bir siyâset izlemekten uzak olmalıydı.

Osmanlı Devleti gittiği her yere İstimâlet Politikası'yla gitmiştir. Yani kim olursa olsun herkese hoşgörüle yaklaşmak politikasını kendine şiar edinmiştir. Osmanlı'nın insana verdiği değer, daha devlet kurulurken kendine muazzam bir yer edinmiş kutsal bir değer olmuştur. Bu bağlamda Kırım Savaşı'na kadar peyderpey; bu savaştan sonra ise kitleler halinde Devlet-i Aliyye'nin topraklarına yapılan göçlerin önem arz eden yönlerinden birisini de göçerken ki güvenlik meselesi oluşturmuştur. Bu durum tabîî olarak Osmanlı'nın komşusu olan Rusya'yı da âzâmi derecede dikkate sevk etmiştir denebilir. Meselâ o zamanki Kafkasya hükümetinin Rusya Devleti ile bir yazışmasının tercümesi olan belgede şöyle denilmektedir: “*Çeçen Kabilesi Garbî-i Memâlik-i Devlet-i Aliyye'ye hicret edecek olduğundan...bunların takriben 690 re's Hayvânatlarıyla beraber 180 hânedan ibâret olacak olan her bir takım, birbirinden hiç olmazsa dört gün fâsıla ile hareket ve re's-i hudûda kadar bir Rusya zâbitasının taht-ı hıfzında seyahat ederek...*”¹⁴⁸ Metnin devamında, Osmanlı Devleti'nin her konuda olduğu gibi bu konuda da kendini gösteren tedbirli davranma alışkanlık ve keyfiyetinden, eskisine göre güçsüz

¹⁴⁶ Aydemir, s. 195.

¹⁴⁷ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 173.

¹⁴⁸ BOA. HR. TO. 289/7.

olduğu zamanlarda bile taviz vermediğini, topraklarına göç edeceklerin Gümrü'de karantinaya alınmalarından anlıyoruz: “Gümrü Karantinahânesi'ne vusüllerinde, familya ve mallarını hâvi olan diğerleriyle beraber, Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den mahall-i mahsusalarına sevklarine tâyin kılınmış olan memurîne teslim olunacaklardır. İki takım ya Nisanın ahirinde veyahut Mayısın ibtidasında hudûda muvâsala edecektir. Beş bin hâneye baliğ olabileceği memul bulunan muhâcirîn-i merkumenin huduttan ümerâ ile teşkilatınızca kabûlü...”¹⁴⁹ Yine Niş'te bulunan muhâcirlerin hastalarına bakmak ve çiçek çıkarmayanları aşılama için oraya iki kol tabip ve cerrah gönderildiği Takvim-i Vekâyi'nin bir sayısından anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ 1866 tarihli başka bir metinde geçenler şöyledir: “Çeçen kabilesinden olup bazı esbâba mebni Rusya devleti memâlikinin mahall-i muhtefesine nefy-i iclâl edilmiş olan on altı nüfusun Taraf-ı Devleti Aliyye'den kabûl buyurulduğu halde memâlik-i mahrûseye muhâceretlerine devlet-i müşârünileyhanın muvâfakat edeceği cânib-i sefâretten verilen takrir tercümesinde beyan olunmuş ise de nüfus-u merkûmenin familyaları dâhi beraber geleceğine dâir tercüme-i mezkûrede bir sarahat olmadığından bunlar yalnızca vürud edecek oldukları halde kendilerine ben de muhâceret eyleyerek şu müsâade tahvil-i nefha hükmünde olacağına mebni nüfus-u mezkûre devletçe kabûl olunduğu sûretinde familyalarının dâhi birlikte gelmek lâzımeden olduğunu muhâcirin irâde-i sâmiyesi tarafından mezkûr ifâde kılınmış ve nüfus-u merkûmenin familyalarıyla nakillerine Rusya sefâreti cânibinden muvâfakat olunduğunu dâhi Hâriciye Nezâret-i Celîliyesi'yle olunan muhâbereden anlaşılmuş olup; vâkıa nüfus-u merkûme-i Çeçenlerin bâkiyesinden oldukları halde kendi kabileleri halkının evvelce Saltanat-ı Seniyye'ye dehâlet etmeleri cihetiyle bunlar ki hemşehrileri nezdine gelmeleri Rusya Devleti tarafından taht-ı müsâade kılınmış ve familyalarına dâhi ruhsat verileceği beyân olunmuş idiğüne bu adamların mazhar-ı kabûl-ü âli olmaları münâsip görünmeğin kendülerinin familyalarıyla beraber hudûda kadar götürülerek Devlet-i Aliyye memurlarına teslim olunması...”¹⁵¹

Osmanlı Devleti aynı zamanda, dindaşları olarak kendilerine karşı sorumlu olduğu Kafkas muhâcirlerine göçler esnasında yardımlarını esirgememiştir. Bununla ilgili olarak 1860 tarihli bir belgede geçen: “Sâhib-i arzuhal Mir Ökücek nam kimesne otuz

¹⁴⁹ BOA. HR. TO. 289/7.

¹⁵⁰ Takvim-i Vekâyi, Sayı 806 (6 Safer 1282/15 Haziran 1865).

¹⁵¹ BOA. MVL. 877/56.

*hane nüfustan ibaret oldukları halde mukaddemce li ecil ile's-sükkan Sivas cânibine sevk ve ağram olunarak ol tarafta misâfireten ikâmet etmekte ise de kendilerinin Harput cânibine nakil ve ağramlarıyla idâre-yi usûl-ü cedide üzere bilâ sükkân iki nefer çocuklarının dersaadet veyahut Sivas ve Harput mekâtip idâdîsi şâkirdan zümresine ilhak husûsuna istidâ etmesi komisyonca ledezzikr Harput tarafında bunların iskânlarına elverişli hâli mahaller bulunacağından, usûl-ü mukarre-i cedidenin işarıyla ona tevfiķan orada iskân ve ivaları Harput ve müreff-e-i nakil ve ağramlarına îtinâ ve rikkat olunması emrinde dâhi Sivas mutasarrıfına hitâben iki kıta emirnâme-i sâmi-i hazreti sadâret penâhileri tastir buyrulması muvâfik...*¹⁵² kısım örnek olarak verilebilir. Burada anlatıldığına göre Osmanlı topraklarına ulaşmış bulunan muhâcirlerin ülke içerisinde yer değiştirmelerinde itina ve rikkatle hareket edilecektir. Bu yardımlara, göçlerden sonra da muhâcirlere yerleştikleri mahallerde çeşitli konularda devam edilmiştir.

Muhâcirlerin sevk ve idaresiyle sadece ülkenin yakın yerleri içerisinde ilgilenilmekle kalmamış; ülkenin uzak yerlerine nakillerinde de devlet onlara aktif olarak desteğini sürdürmüştür. Meselâ 809 sayılı Takvim-i Vekâyi'de Sofya'da muhâcir Çerkesler için yaptırılan iki bin otuz sekiz haneden bahsedilmektedir.¹⁵³ Yine başka bir yerde de şu ibareler yer almaktadır: “*Muhâcirin-i Çerâkiseden vapur ve yalnız sefâin ile Trabzon ve sâirden şimdiye kadar Varna İskelesi'ne vürûd eden muhâcirînin miktarı otuz bini tecâvüz edip bunların Varna'da buldukları müddetçe Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den tahsis buyurulan tâyinatlari ve Muhâcirin Komisyonu'ndan mevrud listeleri...*”¹⁵⁴ Ayrıca yine aynı gazetede muhâcirlere yardım için Londra'da bir komite kurulduğundan bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Bu komisyon, ister İngiltere hükümetinin kendi kararıyla; isterse Osmanlı'nın isteğiyle kurulmuş olsun Devlet-i Aliyye'nin göçmenlere ne derece sahip çıktığının önemli bir göstergesidir.

2.4.2. Gündelik İhtiyaçların Karşılanmasına Yönelik Yardımlar

Göçler daha önce de bahsedildiği gibi hem Osmanlı Devleti'nin hem de Rusya'nın teşvik etmeleriyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla göçler sırasında her iki devlet de, bu yer

¹⁵² BOA. HR. TO. 760/109.

¹⁵³ *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 809 (27 Safer 1282/8 Temmuz 1866).

¹⁵⁴ *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 755 (29 Muharrem 1281/22 Haziran 1864).

¹⁵⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 755 (29 Muharrem 1281/22 Haziran 1864).

değiştirmenin kendilerine yüklediği sorumlulukları bil mecburiye de olsa yerine getirmeye çalışmışlardır. Yani kitleler tamâmen kendi başlarına buyruk olarak göç etmemişlerdir. Bunun neticesinde Osmanlı topraklarına gelen muhâcirler biraz olsun yaşama umutlarını koruyabilmişlerdir.

Osmanlı Devleti gelenlerin en azından hayatta kalmalarını sağlayacak miktarda binalar, maâş ve tâyinât tedârikine büyük önem vermiştir. Bu kişilerin alacakları maâşlar, tâyinât, nerelerde iskân edilecekleri tahrirlerle, ilgili mahallerin yönetimlerine mümkün olduğunca süratle bildirilmiştir. Meselâ 1863 tarihli bir belgede iskân edilecek göçmenler için inşa edilen hânelerden şu şekilde bahsedilmektedir: *“Muhâcirin-i Çerâkisenin iskânı çün Kırk Kilise Kazası'nda inşa kılınan hâneler masârîfâtından altmış bin yüz otuz iki kuruş hizmet-i fâhire olmak üzere kazâ-yı mezkûre ahâlisi tarafından ...”*¹⁵⁶ Ayrıca yine göçmenlere tâyinât, giyecek ve oturacakları yerler eğer kira olacaksa kira sağlama konusunda bile özen gösterilmiştir. Meselâ bunlarla ilgili olarak 1868 tarihli bir belgede şunlar geçmektedir: *“Dersaadette bulunan muhâcirinden pek bigâye olanlara yevmiye ve Sinop'ta mevrûd memurlarının bu tarafa celbiyle bazı ümerâ-yı muhâcirine maâş tahsisi hakkında vârid olan iki kıta takrir-i devletleri ol babda Şûrâ-yı Devlet'ten mazbata ile beraber mezâleme olundu. Bâdezin dersaadette muhâcirin için misafîrhâne tedârikinden vâreste olunmak üzere ber kâide-yi muhâsebe ittihâzıyla keyfiyeti başkaca istintak olunacağından...taşralarda zirâat ile iştigâl ettirilmeye muktedir olamayacakları nüfûs-u merkûmenin her birine otuz para yevmiye isâsı tasavvur ve beyân olunmuş ise de bunların mekulat ve melbûsâtıyla beraber oturacakları mahaller kirası dâhi cümleten bu yevmiyenin içinde olacağından ve kendileri ise sâir lütf-ü merhûm-u seniyyeye sığınmış fıkradan buldukları mülâbehesiyle az evvel günde yarımşar kıyye nât-ı aziz hesabıyla kırk para olsun verilmesi umûr-u zarûriyeden görünerek bu halde nüfûs-u merkûmeye verilecek yevmiyenin şehriyesi beş bin yüz otuz kuruşa balîğ olacağından mensûb-u mevrud memurlarının maâşı olan altı bin beş yüz kuruşun bin kuruşu Abaza ümerâsından Hasan Bey'e ve altı yüz kuruşu Rüstem Bey'e ve küsur dört bin dokuz yüz kuruş dahi nüfûs-u merkûmeye tahsis olunduğu sûrette hazinece yalnız iki yüz otuz kuruş alûdesi iktizâ edip...”*¹⁵⁷ Ceride-i Havâdis'te yer alan bir yazıda ise şöyle denilmektedir:

¹⁵⁶ BOA. HR. TO. 270/1.

¹⁵⁷ BOA. HR. TO. 416/64.

“Cümlenin meşhûd-u mâlumu olduğu üzere bir müddetten beri Çerkes ve Nogay taifesinden haylice nüfûs Memâlik-i Şâhâne'ye muhâceret için gelmekte olduklarından...burada buldukları müddetçe zarûret ve sefâletten vikâye ve muhâfazaları zımında taâmiye ve elbise ve levâzımât-ı sâirelerinin âtâsı...ve bir taraftan dâhi taşralarca arzu eyledikleri mahallere gönderilerek...”¹⁵⁸

Osmanlı Devleti kitlesel göçün ilk başladığı zamanlardan uzun yıllar sonra da tedbir ve yardımlarını muhâcirlerden esirgememiştir. Yani devlet, “nasıl olsa göçmenler topraklarımıza girdiler, önemli olan da bu, artık başlarının çaresine baksınlar” deyip onları yüz üstü bırakmamış ve asgarî seviyede de olsa onlara bir geçim standardı sağlamaya çalışmıştır. Meselâ, İzmir'e sevk edilecek olan göçmenlerle ilgili olarak 1899 tarihli bir belgede şunlar geçmektedir: *“İzmir'e sevk olunacak Kafkasya muhâcirinin masârifi olup, Komisyon-u âli birinci azalığından sarfına mezûniyet isâsı bildirilen akçenin hülâsanâmesinin sûrat-i isrâsı Konya vilâyetinden bi't-telgrafnâme işar kılınmıştır. Mâlum sâmi-i dâver-i azimleri buyurulduğu üzere Konya ile diğer altı vilâyet emvâl-i umûmiyesi devâir-i askeriye hinta (!) seferiyle tezyinât-ı harbiye tekâsütünün tesviyesine karşılık olarak tasrih eylemiş ve vilâyat-ı mezkûre emvâline hiç bir nam ve sûretle hülâsanâme îsa olunmaması bi irâde-yi seniyye hazreti padişahı mukarrer bulunmuş olduğu halde, hazinenin mâlumat ve itlâi hâricinde olarak oralarca akçe îsasına mezûniyet verildiği takdirde karşılık ittihaz olunan masârif-i müslüme-i mezkûre tedibâtını sektedar edeceği gibi bu babda Osmanlı idâresiyle kararlaştırılan muâmele dâhi muhtel olacağı cihetle gayr-i câiz olduğuna göre iktizâ-ı halin icra buyurulması husûsunun arz ve beyânına ibtidar kılınan. Ol babda emr-i ferman hazret-i men lehül emrindir. Muharrem 1317”¹⁵⁹*

Dönemin yazışmalarına bakıldığı zaman yine ilginç bir noktayla karşılaşılmaktadır. O da, bir yerde misâfir olarak kalmakta iken bir süre sonra oradan ayrılan bir muhâcirin ayrıldığı tarih îtibâriyle kendisine verilmesi taahhüt edilen maâşın birikmiş olarak îade edilmesini sağlayacak bir buyrultunun istendiği belgedir. Buradan, Osmanlı Devleti'nin muhâcirlerin her halinden elinden geldiğince, biraz gecikmeli de olsa -çünkü metinde, geçen Ağustos ayından bahsedilmektedir- haberdâr olmaya çalıştığı ve onların haklarına riâyet ettiği anlaşılmaktadır: *“...Bey'in hânesinde misâfir*

¹⁵⁸ *Ceride-i Havâdis*, Sayı 969 (17 Cemaziyelevvel 1276).

¹⁵⁹ BOA. A. MKT. MHM. 506/5.

olup, akdemce maâş tahsis buyrulmuş olan Abdulgaffar Han geçen Ağustos'un yirmi altıncı günü misâfirhaneden çıkmış olduğundan tarih-i mezkûra kadar terâkim etmiş olan yevmiyesinin zâhirhâne-yi celiliyeden îsa olunmak üzere îcâb eden buyrultu-u aliyyesinin tastiri bâbında emr-ü ferman hazreti men lehül emrindir."¹⁶⁰

Osmanlı Devleti mümkün mertebe muhâcirler için uygun yaşam şartları hazırlamaya çalışsa da, göçmenler bazen kendilerine verilen yardımlara kavuşamamışlardır. *"Bu kulları Çerkes muhâcirlerinden olup ve yirmi hâne olup Kabartay muhâcirlerinden Hacı Bey Saltanat-ı Dersaadet'te ikâmet etmek üzere iken kullarına öküz ve inek ve on beş koyun ve ikişer ekme ve yevmiye üçer kuruş vermek üzere kullarınız mukaddem dersaadete gönderilmiş idi. Kullarına bunlardan hiç bir şey verilmeyerek cümlemiz çoluk çocuk dersaadetten Kastamonu cânibine gönderilmiş ve kulları cümlemiz ehli iyal çoluk çocuk sefil ve sergerdan kalıp yirmi haneden üç kişi bu defa dersaadete sefaletimizi ve acu ve çalak ve açlığımızı bildirerek bi'z-zarure mecbur dersaadete azîmet ederek muhât-ı ilm-i alem alileri buyrularak merâhim..."*¹⁶¹ Tabii buradaki durum gerçekten çok trajiktir. Bunu anlamak için biraz olsun bu insanların yerlerine kendimizi koymak yeterli olacaktır.

Devlet, sadece bu şekilde mağdur olanların haklarını iade etmekle değil; aynı zamanda ellerinde olmayarak mağdur olanların da haklarını vermekle uğraşmıştır. Örnek olarak şehîd olan bir askerle ilgili olarak şunlar geçmektedir: *"Dağıstan muhâcirlerinden olup gönüllü olarak Batum Ordu-yu Hümâyunu'na gitmiş olan Hacı Binali Efendi'nin vukû bulan muhârebede şehîd-i vefat eylediğinden ve kendisiyle dört nefer eytamı kirahânelerinde dûçâr-ı zarûret olduklarından bahs ile münâsip miktar maâş tahsisi husûsunu zevcem Rahime Hatun bir arzuhal ile istida etmiş ve bu mefule gönüllü askeriye şehîdân familyasına asker-i nizâmiye hakkında câri olan usûle nispetle mâliye hazinesinden bir miktar maâş verilmekte bulunulmuş idüğünden mümâileyh familyasına dâhi emsâlü misüllü icrâ-ı mesrûriyeti..."*¹⁶²

2.4.3. Göçmenlere Karşı Yerli Halkın Tutumu

Osmanlı Devleti kendine sığınanları, kim olurlarsa olsunlar dinleri ne olursa olsun, her zaman büyük bir sevgi ve hoşgörüle karşılamıştır. Onları mümkün mertebe hayal

¹⁶⁰ BOA. A. MKT. MVL. 101/77.

¹⁶¹ BOA. A. MKT. MHM. 217/18.

¹⁶² BOA. A. MKT. NZD. 144/47.

kırıklığına uğratmamıştır. Hele bunlar Müslüman iseler o zaman daha titiz davranmıştır denilebilir. Peki devlet kendisine ilticâ edenlere karşı böylesine merhametli bir yaklaşım tarzını benimserken onun tebaâsı ne durumdadır? Yani raiyyet, devletini bu yaklaşımında ne kadar desteklemiştir?

Bu sorunun cevabının içinde devletin, tebaasının yeni gelenlere karşı sempati ile yaklaşması için neler yaptığı da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak Takvim-i Vekâyi'nin bir sayısında, göçle gelen bir kaç kabilenin Lazistan Sancağı'na yerleştirilmesinden bahsedilirken, yeni gelen bu göçmenlerin tebaa tarafından hüsn-ü kabûl görmelerinin nedeni olarak, tebaanın bu kişileri kendi ziraât işlerinde istihdam etmelerine izin verilmesi gösterilmiştir.¹⁶³

Ayrıca yine bu sorunun cevabını Kırım Savaşı'nın ardından yapılan yazışmaları içeren belgelerde kısmen görmek mümkündür. Meselâ, 1858 tarihli bir belgede, savaştan daha yeni çıkmış olduğu halde bir Osmanlı tebaâsının evine misâfir olarak yerleştirilen muhâcirlerden bahsedilmektedir: “*Dağistan muhâcirlerinden izzetlü İbrahim Paşa şâyân-ı riâyet bendegândan bulunduğu cihetle bir mahalle misâfir verilmesi taraf-ı vâlâ-yı seraskerîden bi't-tezkere ifâde olunmuş ve paşa-ı mümâileyh beş nefer tebaâsıyla Ahmet Bey'in hânesine misâfir verilmiş olduğundan mâh-ı hâlin sekizinci gününden itibâren iki mah müddet ve yevmiye beş bin kuruş taâmiye tahsis kılındığı mübeyyin-i iktizâ eden buyruktu-u âliyyesinin tastiri bâbında ve her halde emr-ü ferman hazreti men lehül emrindir.*”¹⁶⁴ Burada görüldüğü gibi tebaâ, gelenleri âdeta kardeş kabûl ederek onları önceden hiç tanımadıkları halde evlerine almakta tereddüt göstermemişlerdir. Burada belki bir zorunluluktan bahsedilebilir. Yani muhâcirleri yerleştiren devlet olduğuna göre söz konusu olan gönüllü olarak aileleri misafir etmek değil; devletin buyruğunu yerine getirmektir denilebilir. Ama yine de şu kadarını söyleyebiliriz ki, Osmanlı insanı bunu hem çok sevdiği devletinin bir isteği olduğu için, hem de insanlığının gereği olarak yerine getirmiştir.

Yine dönemin resmî bir hüviyyet kazanmış gazetelerinden Takvim-i Vekâyi'nin Haziran 1864 tarihli nüshasında da çeşitli kişi ve kurumların muhâcirlere yardımlarından şu şekilde bahsedilmektedir: “*Cânib-i Ali-i Fetvâ Penâhi ile bazı*

¹⁶³ *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 861 (11 Rebiülevvel 1281/2 Ağustos 1864).

¹⁶⁴ BOA. A. MKT. MVL. 101/77.

memurîn-i âlime taraflarından muhâcirîn için tertib ve âtâ kılınan iânenin miktarıdır.” denilerek başlanmış ve devamında bir liste halinde yapılan yardımlar sıralanmıştır.¹⁶⁵

Durum genel mânâda olumludur. Ama bazen muhâcirler için bu misâfirlikler çeşitli nedenlerden ötürü menfî bir hal arz etmiştir. Misal olarak 1863 tarihli bir belgede şunlar yazmaktadır: “*Mukaddema bil vürûd Amasya Sancağı'nın hâvi olduğu kara-ı münâsebeye muhteleten ve misâfireten ivâ olunmuş olan beş bin bu kadar nüfus Nogay ve Kırım ve dört yüz nüfus Çerkes muhâcirlerinin havâli-i ol civarda Amasya'da münâsib ve hâli mahallere iskân olunmaları için her türlü teşvigat icrâ olunmuş ise de oraların zirâatta gayr-i sâlih yerler bulunduğu ve akrabâ-ü taallukatları ise Sivas ve Ankara eyâletlerinde cemine ve Uzun Yayla nam mahallerde meskûn olduğundan istidâ isteğinde oldukları beyânıyla icrâ-ı icabı muhâcirin komisyonuna mevrud mazbatasında inhâ olunmuş...*”¹⁶⁶ Burada muhâcirlerin yerleştirildikleri mahallerin tarım yapmak için uygun olmaması, onların yer değiştirmeleri için ilk olarak zikredilen nedendir. Hemen arkasından ise yakınlarının buraya yakın başka yerlerde ikametinden bahsedilmesiyle onların da buralara gitmek istedikleri belirtilmiştir.

Tabii ki yerleşmeler esnasında veya sonrasında yerleşilen mahallerden ayrılmayı gerektiren sadece bu tür nedenlerden bahsedilemez. Bunların dışında ilk yerleşilen yerlerin ahalisinin belli bir hayat nizamı olduğundan ve muhâcirler arasında olup da köken olarak Kafkasya dışındaki yerlere mensup olan bazı göçmenler buralara uygun görülmediklerinden yer değiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Örnek olarak bir belgede şunlar ifade edilmektedir: “*Dağıstan muhâcirlerinden Kastamonu'da mutavattin Mehmed fil asil tebaâ-yı İran'dan olup her nasıl ise beş yüz kuruş maâşa nâil olmuş ve orada tehil etmiş ise de haddi zatında uygunsuz olup; ahâli kendisinden demgir ve mütezir olduklarından hânesi satılarak familyasıyla beraber âhir mahalle nakle ahâli-i merkûme tarafından istidâ olunmakta olduğu ifâdesine dâir Kastamonu vâlisi devletlü paşa hazretleri tarafından cevâben tevârüd eden tahrîrat ile mazbata ve ilâm-ı mahallesi vâlâya ledelhavâle merkûmun şu halde orada ikâmeti münâsib olmayacağı misüllü tebaâ-yı ecnebiyeden olmasına nazaran emlak ve arazi tasarrufu dâhi câiz olmayacağından merkûmun mukaddem ki istidâsı vechle maâşı İzmir emvâlinde verilmek üzere familyasıyla beraber kaldırılıp İzmir'e gönderilmesi*”

¹⁶⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 755 (29 Muharrem 1281/22 Haziran 1864).

¹⁶⁶ BOA. A. MKT. MHM. 227/51.

*husûsunun müşârünileyh hazretlerine ve sûret-i hâlin İzmir kaymakamı saadetli paşaya işâriyle maâş maddesinin dâhi tarafı devletlerine havâlesi tezkir ve tensip hakpâyî hüümâyün hazreti şaâaneden istintak olunarak irâde-i seniyye-i cenâbı pâdişâhî dâhi ol merkezde müteallik ve şerefsudûr mentuk-u aliyyece icâbı icrâ kılınmış olmakla hazinece iktizâsının icrâsına himmet buyurulur deyu ferman.*¹⁶⁷

2.4.4. Tarım ve Hayvancılık İle İlgili Yardımlar

Osmanlı Devleti'nde çiftçiye kredi sağlamak hususunda ilk defa olarak 1864 yılında Mithat Paşa zamanında *Memleket Sandıkları* kurulmuştur. Bunlar 1867 yılında *Menâfi-i Umûmîyye Sandıkları* şeklinde değiştirilmiştir. İşte muhâcirlere buradan kredi desteği sağlanmıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda bu sandık amacından sapmış ve nüfuzlu kişilerin kullandığı bir kuruma dönüşmüştür. Böylece 1888 yılında Zirâat Bankası kurularak lağv edilecektir.¹⁶⁸

Muhâcirlere yapılan zirâi yardımlar elbette ki sadece kredi sağlamak şeklinde olmamıştır. Toplam değeri 1000 kuruşu geçmemek şartıyla çiftçi ailelerinin her birisine bir çift öküz, saban ve araba verilmesi de uygulamalardan olmuştur.¹⁶⁹

¹⁶⁷ BOA. A. MKT. N20 108/85.

¹⁶⁸ İpek, s.219.

¹⁶⁹ İpek, s.218.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1864 KAFKAS GÖÇÜ'NDE ETKİLİ OLAN SİYASAL NEDENLER

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetini şekillendiren doğu politikasının ana payandalarını; a) Kafkasya yoluyla Orta Asya'ya geçerek buradaki Müslüman Türklerle birleşmek, b) Hac fârizasını yerine getirmek isteyen bölge Müslümanlarını kontrol altına almak, c) Stratejik ve ekonomik bir mevki olan Hazar kıyılarını ele geçirmek, d) İran ve Rusya'nın hareket sahasını daraltmak oluşturmuştur.¹⁷⁰

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı'nın Karadeniz'in kuzeyindeki ve Kafkasya'daki üstün konumu sona ermiştir. Daha sonraki zamanlarda Rusya'nın ilhakıyla elden çıkan Kırım'ın kurtarılma çabaları “*Kırım İstanbul'un kapısıdır*” deyişiyle adeta bir ideal haline getirilmesine rağmen başarısızlığa uğramıştır.¹⁷¹

İlk olarak 1778 yılında Canikli Ali Paşa ile Kaptân-ı Derya Gazi Hasan Paşa keşif amacıyla Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına gitmişlerdir. Çerkesler ilk defa Osmanlı askeri görüp yadırgamışlardır. Bunlar raporlarında Kırım'ın yeniden alınması için Çerkeslerden faydalanılabileceğini belirtmişlerdir.¹⁷² Raporlarında Çerkesler arasında pek Müslüman olmadığını; ama bu insanların İslâm Dini'ne fitrat olarak yatkın olduklarını; böylelikle eğer Osmanlı Devleti bunlar üzerindeki tesirini arttırabilirse 80.000 kişiye yakın bir kuvvet bile oluşturulabileceğini beyan etmişlerdir.¹⁷³

Bunun üzerine Osmanlı Devleti bölgeye Ferah Ali Paşa'yı vali olarak atamıştır. Onun burada oldukça önemli faâliyetleri olmuştur. Onun başarılı olmasının nedenlerinin başında; görünüşünün son derece mütebedeyyin olması, Gürcü olması hasebiyle bölge halkının gelenek ve karakterine az çok vakıf olması, maiyetindeki askerleri Çerkes kızlarıyla evlendirmek suretiyle bölge insanları arasında İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırması sayılabilir. Ancak onun ölümünden sonra ılımlı politikaların yerini büyük oranda terör ve baskı almıştır. Böylece İslâmiyet'in yayılışı eski hızını kaybetmiştir.

¹⁷⁰ Rahmi Tuna, *Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü, Kafkasya Üzerine Beş Konferans*, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1977, s. 118.

¹⁷¹ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 158.

¹⁷² Yaşar Bağ, *Çerkeslerin Dünü Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1978, s. 76.

¹⁷³ Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, (Çev. Ömer Aytek Kurlmel), Kaf-Dav Yayınları, Ankara 2009, s. 141.

Onun faâliyetlerinden kimi yerlerde başarılıydı diye söz edilirken kimi yerlerde ise, bu çalışmaların dini boyutuna ilâve olarak sosyo-ekonomik, idârî ve politik boyutları eklememesi nedeniyle başarısızdı diye söz edilmektedir.¹⁷⁴ İlerleyen zamanlarda XIX. yüzyılın başından itibaren Kafkasyalılar Rusya ile baş başa kalmışlardır. Bundan sonra bölgede çetin savaşlar olacaktır.¹⁷⁵

Osmanlı Devleti özellikle XIX. yüzyılın ortalarından sonra hemen her alanda Avrupalı büyük devletlerin çok gerisinde olduğunu daha iyi idrak etmeye başlamıştır. Üstelik gerideki Osmanlı Devleti, içinde barındırdığı azınlıkların haklarını da zamanın gereklerine göre tanzim edememiştir. Ruslar bunu kullanarak kendi güttükleri Panislavizm düşüncesine oldukça güç katacaklar ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine bile karışacaklardır. Osmanlı ise buna mukâbil Islahat ve Tazimat Fermanları ile direnmeye çalışsa da bu bir işe yaramayacaktır. Rusya'nın Panislavizm Hareketi'ni takip etmesi Osmanlı'yı Balkanlar'da oldukça meşgul edecek ve böylece Rusların Kafkaslardaki işgal hareketleri kolaylaşacaktır.

Osmanlı Devleti kurulduktan sonra hızla genişlemeye başlamıştır. Karadeniz'de hâkimiyet alanını iyice kuzeye kadar ilerletmiş ve Kırım'ı ele geçirmiştir. Böylece Rusya ile temâsa geçilmiştir. Batıda ise Lehistan ve Almanya ile hudut olmuştur. Osmanlı'nın bu gelişimi ona güç sağladığı kadar üzerine düşen yükü de arttırmıştır.

Rusya Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra hemen tüm Kuzey Kafkasya'nın hâkimiyetini ele almıştır. Bunların içine elbette Kafkasya'nın diğer kısımları olan Kırım ve Gürcistan da dâhildir. Bu hal Osmanlı'nın Kafkasya egemenliğini tehdit etmiştir.

Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'da meydana gelen politika değişikliği, Asya topraklarının giriş kapısı niteliğinde olan Kafkasya'ya daha fazla hâkim olabilmenin bir çözümünü bulma çabalarını ortaya çıkaracaktır. Bu bağlamda bölgede Çerkeslerden müteşekkil ve her an burada oluşabilecek asker ihtiyacını karşılamak üzere hazır bulunacak bir ordu oluşturulmasına karar verilmiştir. Ayrıca yine bu ordunun İslâm suyuyla sulanmış olmasına özen gösterilecektir. Bu nedenle dindar ve temiz ahlaklı Ferah Ali Paşa Soğucak muhâfızlığına tâyin edilecektir. Bu hareket Çerkesleri oldukça etkilemiştir. Ancak estirilen bu olumlu hava ve yapılan çalışmalar

¹⁷⁴ Aydemir, s. 17-18.

¹⁷⁵ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 159.

Ferah Ali Paşa'nın ölümünün ardından yerine gelenlerin işin önemini anlayamadıklarından gevşeyecektir. Ancak yaşanan bu gevşekliği İmam Mansur gibi mücâhidler ortadan kaldıracaklardır.¹⁷⁶ Onun da içinde bulunduğu hareketin adı *Müridizm* olacaktır. Bu hareketin ortaya çıkması, tam da Osmanlı'nın yapmak istediği, bölgedeki direnişi mânevî güce dayandırmak gâyesine uygun olmuştur. Osmanlı, Kafkaslardaki Rusya ile mücâdelesinde kendi siyâsetinin buralarda oturmasında ellerinden gelen herşeyi yapan bu komutanlara rütbelere vererek onları oldukça memnun etmeyi de ihmal etmemiştir.

1853 yılında Rusya, hâmisini olduğunu düşündüğü ve iddia ettiği Ortodokslar'ın haklarını savunabilmek için Osmanlı'dan Kudüs ve civârının hâkimiyetini ele geçirecek şeyler istemiştir. Tabii bu durum Osmanlı cephesinde kabûl görececek bir durum değildir. Sonunda Kırım Savaşı yaşanmış ve Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yardımını sağlayan Osmanlı'ya mağlup olmuştur. Bu yenilginin yaşanmasında oldukça müessir olan Kafkas topluluklarının katkısı, bu toplulukların yaşadıkları yerlerden zorla göç ettirilmelerine sebep olacaktır.

3.2. RUSYA DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI

Rusya, Rurik tarafından Novgorod kentinde M.S. 864 yılında kurulmuştur. 905 yılına gelindiğinde merkez bugün ki Ukrayna'nın başkenti olan Kiev'e taşınmıştır. 1016 yılında Bizans-Rus birleşik ordusu eliyle Volga kıyısında kurulmuş olan Hazar Devleti yıkılmıştır. Bunun ardından Svyatislav Taman Yarımadası'nı da ele geçirmiştir. Böylece Slavlar ile Kafkasyalılar arasında bir tampon bölge diyebileceğimiz Hazar Devleti'nin yıkılışı ile bunlar Çerkes topluluklarıyla karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁷⁷

XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya'da Türkistan'ın değeri ve anlamı sahip olduğu stratejik önem dolayısıyla oldukça artmıştır. Gerçi bölgenin önemi Rusya tarafında daha Korkunç İvan zamanında anlaşılmaya başlanmıştır. O kudretli ve teşkilatçı bir hükümdar olarak devlet işlerini bilfiil eline almış, yeni teşkilat ve ordu kurmuş; ayrıca Çar Kanunnâmesi denilen bir de anayasa yapmıştır. Bunun zamanında ve 1552'de

¹⁷⁶ Saydam, s. 44.

¹⁷⁷ Bağ, s. 48-49.

Kazan Hanlığı ve 1556'da Astrahan Hanlığı elde edilerek Türk illeri ile Kafkasya bölgesinde genişleme başlamıştır.¹⁷⁸

Çerkesler ile Ruslar arasındaki ilişkiler aslında ilk başlarda dostça bir mahiyet arz etmiştir. Bu sıralarda yani XVI. asrın ortalarında Çerkesler; bir taraftan Osmanlı Devleti ile bir taraftan da Kırım Tatarları ile mücâdelelerini sürdürmüşlerdir. Bu noktada Rusların yardımlarına ihtiyaç duymuşlar ve bunun için zaman zaman elçiler göndermişlerdir.¹⁷⁹

Çerkesler ile Ruslar arasındaki dostça ilişkiler 1590 yılından sonra değişmeye başlayacaktır. Bir taraftan Rusya'yla olan ilişkiler zayıflarken diğer taraftan da bazı Çerkes boyları arasında Osmanlı'ya kaşı eğilimler belirecektir. Zayıflamaya başlayan bu ilişkilere rağmen Rusya, ısrarla buradaki toplulukların hala kendi hizmetinde olduklarını vurgulamıştır.¹⁸⁰

İlerleyen dönemlerde bölge üzerinde İngilizlerle beraber Rusların da nüfuz mücâdelesini sürmüştür. Rusya bölgede hâkim olabilmek için çeşitli politikalar uygulamıştır. Bu politikaların ana niteliklerini şunlar oluşturmuştur: a) Adıge topraklarına Rus Kazak askerlerinin ve köylülerinin yerleştirilmesi ve koloniler kurulması. Bununla ilgili olarak Tasvir-i Efkâr'ın 1862 tarihli bir sayısında şöyle yazmaktadır: “*Mukaddema Çerkeslerden nizâ olunan bazı mahaller Hıristiyan memleketi heyetine konulmak üzere geçen sene oralara Kuban suyunun öte yakasından bir takım Rusya ahâlisi celb ile...*”¹⁸¹ b) Yerli feodal ve eşrafın Rusya'nın yanına çekilmesi, c) Adıgeler arasındaki iç sorunlar ve sınıf mücâdelesinin Rusya adına kullanılması, d) İslâm Dini ve din adamlarının Adıge halkı arasındaki itibarlarının azaltılması,¹⁸² e) XVII. asırda çıkmış olduğu Baltık Denizi'nin ötesine İngiltere ile savaşmaksızın genişleyebilmek, f) Rusya Osmanlı'nın amacının Orta Asya ile birleşmek olduğuna inanmıştır. Bunun nedeni 1500 yılında teşebbüs edilen Don-Volga Kanalı girişimidir. Bunu önlemenin yolunun ise Kafkasya'yı egemenlik altına almaktan geçeceğinin düşünülmesi, g) Bölgenin fethinin hem İngiltere'nin ticârî faaliyetlerine bir darbe indireceğinin, hem de Rusya'ya sıcak denizlere inmesini sağlayacak serbest

¹⁷⁸ Uzunçarşılı, s. 479.

¹⁷⁹ Natho, s. 142.

¹⁸⁰ Natho, s. 148.

¹⁸¹ *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 26 (1 Rebiülâhir 1279/13 Eylül 1863).

¹⁸² Ali Kasımov-Hasan Kasımov, *Çerkes Soykırımı*, Takav Matbaası, Ankara 1965, s. 45.

limanlar kazandıracığının hesap edilmesi. Ayrıca önemli bir nokta olarak Rusya her zaman Kafkas topraklarını tarihsel olarak kendisinin haklı payı olarak görmüştür.¹⁸³

Burada özellikle Hokand, Hive ve Buhara hanlıkları etkili durumdadır. Buharalılar başlangıçta Hindistan ile ticârî münâsebetler kurmuşlarsa da sonradan buna Afganistan da katılmıştır. Sonradan İngilizlerin Afganlılara yenilmesiyle onların bu hanlık üzerindeki etkileri kırılmıştır. Ve Ruslar, İngilizler Afganistan ile uğraşırken Türkistan'ın işgaline başlamışlardır. Bu işgal hareketleri özellikle 1830-1850 yılları arasında yoğunlaşmıştır.

I. Nikola Osmanlı'nın eninde sonunda dağılıcağına inanmıştır. Ayrıca Rusya, yine Avrupa'da ihtilaller sonucunda Avusturya ve Prusya devletleri nezdinde kazandığı başarılarından cesaret alarak doğuya dönülmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Rusya İstanbul ve Boğazlar'ın kendisine kapanması; Yakın Doğu'nun işgalinin engellenmesi; Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, giriştiği bazı ıslahatlar neticesinde biraz olsun toparlanması sebepleriyle oldukça rahatsız olmuştur.

Çar kendisini o zamanlar Avrupa'sında en güçlü devletin hükümdarı olarak görmüştür. Ve kısa yoldan Osmanlı'nın ve bir çok yerin kontrolünü ele geçirmek adına ilk olarak İstanbul'un alınması gerektiğini düşünmüştür. İlk olarak Karadağ'da bir ayaklanma ortaya çıkarmış ama burada yaşayan Slavların Rus tesiri ve etkisine girmelerine razı olmayan Avusturya'nın yardımını alamamıştır.¹⁸⁴ Bu siyâsetin sonucu gelecekte her iki devleti Kırım Savaşı'na götürecektir. Savaştan yıllarca sonra bile bölgedeki Rus mezâlimi hız kesmeden devam edecektir. Meselâ 1864 tarihli bir gazete nüshâsında bir kabilenin üzerine binlerce Rus askerinin gönderildiği şu şekilde yazılmıştır: “*Bundan akdem Rusya Devleti Nethac Kabilesine Yakubhan Nehri'nin öte tarafına geçmelerini ve yâhut diyâr-ı âhire hicret etmelerini teklif etmiş ise de ahâli rey-i muvâfakat göstermemiştir. Bu defa Rusyalu bu maksadı silah kuvvetiyle hâsıl etmek için kabile-i merkûme üzerine 12000 kadar asker sevk eylediği istihbar olunarak...*” yazının devamında Nethac topluluğunun kendilerine komşu kabilelerden yapılan yardımlarla galip geldiği belirtilmiştir.¹⁸⁵ Yine 1867 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde şunlar geçmektedir: “*Abaza Kabilesi'nin rüesâsı tarafından matbaamıza tebliğ olunan*

¹⁸³ Berzeg, s. 105-106.

¹⁸⁴ Ataç, s. 159.

¹⁸⁵ *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 108 (23 Muharrem 1280/27 Haziran 1864).

varakanın hulâsa-i meâlidir: Çerkezistan ahâlisinin Rusya'nın taslit-i vahşiyânesinden çektiği ezâlar herkesin mâlumudur. Onlar hürriyet uğrunda efnâ-yı beden veya terk-i vatan ederek dûcâr oldukları beladan kurtuldular."¹⁸⁶ Ardından da 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi çıkacaktır. Aslında Rusların Kafkasları fethi fiilen 1859-1864 yılları arasında gerçekleşmiştir. Zaten bölge halkının en yoğun direniş gösterdiği tarih aralığı bu olmuştur. Bu zamana gelindiğinde Müridizm Hareketi gücünü oldukça yitirmiştir. Mücâdelenin bırakılmasında asıl etken bu olmuştur.¹⁸⁷

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Rusya'nın dış politikadaki ana yoğunlaşma noktası; Moskova Üniversitesi hocalarından Bahmetiev, Pogodin ve Popov gibi kimselerin kurmuş oldukları Slav Birliği Cemiyeti'nin yaymış olduğu ve hükümetten de destek gören Panislavizm düşüncesi olacaktır. Kurulan bu cemiyet Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ı kendine üs yapmış; Yunanistan ve Bulgaristan'da ihtilaller hazırlamayı başarmıştır.¹⁸⁸ Bu dönemde Kafkasya'da düzenin sağlanması konusunda dönemin gazetelerinden *Ceride-i Havâdis*'in bir sayısında belirtildiğine göre baskı ve yıldırma yönteminin Rusya tarafından iyice benimsenmeye başladığı görülmektedir.¹⁸⁹ Rusya bunu yaparken bölgedeki yerli halkın karşı koymasını yani vatanlarını savunmasını ise Avrupalı devletlere bir isyan hareketiymiş gibi göstermekten de geri durmamıştır. Bununla ilgili olarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin bir sayısında şunlar söylenmektedir: "...*bu defa üzerine Sohum ahâlisinin en mûteberi olan ve kendi haliyle meşgul bulunan Hamdi Bey'i Rusya memurları tahririn fesâdı tehdîdiyle mahbûsâ-ı Tiflis'e göndermiştir... Rusyaluya ilân-ı muhâlefet eden Abazaların kumandası millet meclisi tarafından Grandük beye havâle kılındı... Mumâileyh Hamdi Bey'in Tiflis'e irsâlinde dolayı Rusyaluya ızmâr-ı gayz-ı kin eden Abazalar hakkında asâkire orman aralarından kurşun atmaktadır. Günden güne karışıklık çoğalmakta olmasına nazaran yakında bir büyük arbeye çıkması memuldur.*"¹⁹⁰

Rusya 1877-1878 Savaşı'nda Osmanlı'ya hem Avrupa'dan hem de Kafkasya'dan taarruza geçecektir. Savaşın sonucunda Rusya ile önce Ayastefanos; ardından da Düvel-i Muazzama'nın baskıları neticesinde bu anlaşmadan biraz daha hafif şartlarda Berlin

¹⁸⁶ *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 420 (30 Rebiülâhir 1283/29 Ağustos 1866).

¹⁸⁷ *Ataç*, s. 172.

¹⁸⁸ *Ataç*, s. 186.

¹⁸⁹ *Ceride-i Havâdis*, Sayı 969 (17 Cemaziyelevvel 1276).

¹⁹⁰ *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 119 (1 Rebiülevvel 1280/3 Ağustos 1864).

Antlaşması imzalanacaktır. (Temmuz 1878) Çar hükümetinin yarım asırlık bir savaş sonucunda bölgede elde ettiği egemenlik burada yaşayan halkların ya asimile olarak yerlerinde yurtlarında kalmalarını ya da göç etmelerini gerektirecektir.¹⁹¹

3.2.1. Rusya'nın Ordusunda Kafkasyalıları Kullanması

Rusya, Kafkasya bölgesinde hâkimiyet kurmanın, icrâata dökmek istediği politikaların uygulanabilirliğini son derece kolaylaştıracağını düşünmüştür. Boğazları da içine alan Büyük Rusya hayali yüzyıllar boyunca Rusya'nın başına geçen tüm imparatorların en büyük hayali olmuştur. Belki de idealin böylesine iddialı olması bu devleti ister istemez ordusunu kuvvetlendirmek zorunda bırakmıştır. Bu noktada Rusya'nın, bölgedeki zaten çetin olan coğrafi şartlarda bir türlü kontrol edemediği Kafkasya topluluklarını, hem onlara daha rahat hâkim olabilmek için hem de ordusunda kullanacağı insan kuvvetini zenginleştirmek için kullanmaya çalıştığını görüyoruz. Bu, meselâ Mayıs 1862 tarihli bir belgede şu şekilde geçmektedir: “*Rusya Devleti Kafkasya'dan yüz bin asker celb etmek tasavvurunda olduğunu dünkü telgrafnâme-i âcizânemde beyân etmişim.*”¹⁹² Ayrıca yine bölgede Kırım Savaşı dolayısıyla Osmanlı'nın müttefiki olarak asker bulduran İngiltere ve Fransa'nın buradaki faaliyetleri de Rusya'yı rahatsız etmekteydi. “*Nisan'ın on sekizi tarihli tahrirât-ı âcizânemde düvel-i selâsenin teşebbüsâtı ve ifâsı münâsebetiyle Petesburg Zâdegânı Cemiyeti tarafından Cânib-i İmparatoriyeye takdim olunan ârizanın vüsülüyle Rusya ahâlisinin ilân ettikleri nakil ve beyânla kesb-i fahr etmişim. Bu defa imparator-u müşârünileyh hazretlerine bir âriza daha takdim olunmuş ve müşârünileyh hazretlerinin buna verdiği cevap ziyâdesiyle şedit ve müsir bulunmuştur.*”¹⁹³ Metnin devamında bunun böyle olduğu hakkında metnin yazarının yeni deliller bulmaya çalıştığı da belirtilmektedir.

3.2.2. Rusya'nın Göçten Geri Dönme İsteyenlere Yönelik Uygulamaları

Sürgün edilen Çerkeslerden bazıları Osmanlı topraklarına ulaşır ulaşmaz hemen geri dönmenin çarelerini aramışlardır. Trabzon'daki Rus konsolosu Moşnin, İstanbul'daki büyükelçiliklerine yazdığı mektupta, göç edenlerin tek ortak düşüncelerinin vatanlarına dönmek olduğunu bildirmiştir. Hatta yine onun bildirdiğine

¹⁹¹ Saydam, s. 62.

¹⁹² BOA. HR. TO. 86/24.

¹⁹³ BOA. HR. TO. 86/24.

göre bir defasında binlerce Çerkes vatanlarına geri dönmek için üç tane gemi kiralamışlar ancak başaramamışlardır. Ayrıca yine bazı Çerkeslerin geri dönmek adına Hristiyan dâhi olmaya razı olduklarını bildirmiştir.¹⁹⁴

Rusya'nın bölge topluluklarından kendi ordusuna aldığı insanların dışında elbette ki yaşadıkları yerleri, her he sebeple olursa olsun, terk etmeyenler de bulunuyordu. Bunlar kendi ellerinden geldiğince Ruslara mukâvemet etmeye çalışmışlardır. Meselâ henüz 1829 Osmanlı-Rus Savaşı çıkmadan önce bölgedeki toplulukların Ruslara direnişine dair 1827 tarihli bir belgede şu ibareler yer almaktadır. “...*Dağıstan ve Çeçen ve Kumuk olan havâcin ve ümerâ ve ahâli-i İslâm halkıyla Rusyalu yirmi beş seneden beru muhârebe olup dâimâ mukâvemet üzere olduğundan küffar haksâr-ı istilâ-ı müstevli oldukça mukâbele ve muhârebeye tabâdar olamayup tâbi olanları tâbiyetle Rusyaluya biat ve meydan-ı harp eden ol vâlilerini kasâbat ve krallarını dâiren madar zabt edüp her tarafını takviyed ve metin ve rasin olan mahallelerine kalalar inşâ edüp istihkâm vermişler ve biat etmeyenler dûr edüp dağlarına çekilerek tahassun etmişler ve cibâl-i mezbûre gâyet sab ve metin olup düşmanın top ve mühimmâtıyla zaferyâb olamayacağı mahaller olmakla Dağıstan'a çekilen halk...*” Aslında yıllardır parça parça, küçük aileler şeklinde Osmanlı Devleti'ne devam ede gelen göçler, özellikle XIX. yüzyıldaki Osmanlı-Rus Savaşlarının sonucunda kitleler halinde gerçekleşmeye başlamıştır. Tam bu noktada Rusya, ekonomik açıdan Osmanlı Devleti'ni zora sokacağını düşünerek ülkesinden göç eden Kafkasyalıların geri dönmesini mümkün olduğunca engellemenin yollarını aramıştır.¹⁹⁵ Meselâ Mart 1869 tarihli belgede avdet etmek isteyenlerin para ödemesi şartı şu şekilde dile getirilmektedir: “*Sah olunan takriben altı bin rublenin tevdiyesi şartıyla muhâcirin-i mezkurenin avdetlerine müsâade olunacağı ifâde-i beyan meblağ-ı mezkurun bunların azimetlerine değin tezayüd edeceği dahi alade-ü isyan kılınmıştır...*”¹⁹⁶ Ayrıca yine dönmek isteyenlerin Rusya Devleti tarafından verilecek olan, kanunnâmeye uygun ruhsatnâmeye sahip olmaları da bir şart olarak önlerine çıkmaktadır: “...*ileride nakil olunacak muhâcirlerin ruhsat-ı mahsusaları olmadıkça Rusya'ya avdetten içtinap etmek lazım geleceği derkardır... Rusya Devleti tabiyesinden olup vatanlarını terk ile ecnebi tabiyetine dehalet edenler kaffe-i hukuktan ve bunlardan tekrar avdet eden bulunduğu takdirde*

¹⁹⁴ Berzeg, s. 257.

¹⁹⁵ Çerkeslerin Sürgünü, s. 120.

¹⁹⁶ BOA. HR. TO. 328/61.

*Sibir'e nefy olunmaları Rusya Devleti Ceza Kanunnamesi'nin 225. maddesi iktizasından bulunmuş ise de Kafkasya ahali-i Müslümanından Memâlik-i Devlet-i Aliyye tabiyetine dehalet edenler yine Kafkasya'ya avdet edecekleri hakkında yalnız mahall-i mezkur hükümeti tarafından ruhsat istihsal olunmak şartıyla...*¹⁹⁷

Rusya'nın bu politikası ve uygulamaları kendisi açısından oldukça mantıklı görünmektedir. Ancak Osmanlı Devleti bakımından topraklarına göç eden bu kitleler zaman zaman yeni tedbirler alınması lazım gelen çeşitli sorunlar teşkil etmişlerdir. Meselâ bazen yerleştirildikleri yerlerin iklimiyle imtizaç edememişler ve bu göçmenlerin iâşeleri husûsu da idârecileri oldukça meşgûl etmiştir. Bu konuda 1860 tarihli bir belgede şöyle denilmektedir: *“Dağistan muhâcirlerinden olup li ecil ilel sükkân Çorum ve Çarşamba taraflarına gönderilmiş olan nüfus oranın âb u havasıyla imtizaç edemediklerinden masârif ve ikmallerini kendü yedlerine tesviye etmek üzere Biga Sancağı'nda bulunan hemşehrileri nezdine nakillerine ruhsat verilmesi lazım geleceği Muhâcirin Komisyonu Riyâset-i Celiliyesi tarafına bi't-tezkere ifâde ve beyân olunmuş...”*¹⁹⁸ Başka bir belgede de yine şunlar kaydedilmiştir: *“Mâlumâli buyrulduğu üzere saadetlü Naib Paşa ile yetmiş nefer Ümerâ-yı Çerâkise Hâşim ağazâde Ahmed Bey'in konağına misâfir verilerek ber mucib irâde-i seniyye kendülere bin kuruş dâhi yevmiye tahsis olunmuştu. Paşa-yı mümâileyh bir kaç gün orada ikâmet ederek havasından hoşnut olmadığından kendüsü çün âhir mahal tedârikini taraf-ı vâlâ-yı seraskerîden iltimas etmesin üzerine Batum Ordu-yu Hümâyun kumandanı devletli paşa hazretleri mârifetiyle...”*¹⁹⁹ Bununla birlikte sadece göçmenlerin buldukları yere alışamamaları sonucunda değil; bazen Osmanlı Devleti'nin isteğiyle de muhâcirlerin yerleri değiştirilmiştir. Meselâ bir belgede nefy etmekten şu şekilde bahsedilmektedir. *“Muhâcirin-i Çerâkiseden ve Bin Bolak hoca takımından olup, Samsun'da bulunan otuz iki hane yüz yirmi sekiz nüfusun li ecil ile's-sükkân Erzurum'a irsal olunmak üzere, Canik emvâlinden nefy olunarak Trabzon'a ârâm kılınmış olduklarına...”*²⁰⁰ Başka bir belgede de şunlar geçmektedir: *“Kudüs-ü Şerif Sancağı dâhilinde Salta Sancağı'nda iskân ettirilmek üzere Konya'dan İzmir tarîkiyle Bafra'ya sevk olunacak Kafkasya muhâcirlerinin şimendifer ücreti vesâire çün yedi bin beş yüz küsûr kuruşun sarfi icâb*

¹⁹⁷ BOA, HR. TO. 328/61.

¹⁹⁸ BOA. A. MKT. MHM. 222/84.

¹⁹⁹ BOA. A. AMD. 52/67.

²⁰⁰ BOA. A. MKT. MHM. 231/64.

edeceği Muhâcirin-i İslâmiyye Komisyon-u Aliyyesi birinci azalığına bildirildiği beyân-ı sâmiyle mübelliğ-i mezbûrun ehemmiyet ve müsteciletine nazaran hemen tevdisi zımında îcâb-ı halin ifâsına cevâben şerefvâr olan Haziran 1315 tarihli ve bin yetmiş numrolu tezkere-i sâmiye-i cenap vekâlet penâhilerinde emr-ü izbar buyurulması bu bâbda komisyon aliyye-i mezkûrdan hazineye dâhi işar vukû bulması üzerine muhâcirin-i merkume masârif-i sevkiye vesâireler çün muktezî-i meâlinin bin üç yüz on beş senesi muhâcirin tahsisâtına mahsûben...²⁰¹ Bu yer değıştirmeler bazen de yerel idarecilerden kaynaklanmıştır: “Kangrı (Çankırı)kazarında icrâ-ı iskânda memur-u muhtar efendiye bildirildiği ifâdesi bu bâbda Kangrı kaymakamlığı cânibinde vukûa gelen sû-i hal ve idâreden dolayı şikâyeti hâvi tevârüd eden...muhâcirin-i Kafkasya'dan Ankara tarafına ila olunan dâhi bir an evvel iskân ve ivâları ve sâirenin istihsâli himmet buyrulması siyâkında şukka.”²⁰² Bundan başka muhâcirlerden bazıları Rusya'da askerlik mesleğini îfâ ettikleri için bunlardan faydalanılmaya çalışılmış; ancak bu durum bazı menfî neticeler doğurmuştur. Bunu şu metinde görmek mümkündür: “Dağıstan muhâcirlerinden olup dördüncü ordu-yu hümâyuna kayd-u idhal inhâ-ı istidâ olunan Osman ile Rusya Devleti askeri yüzbaşlarından olduğu, yedinde şehâdetnâme bulunduğu beyân olunan birâderi Abdülkerim'in ittihatları bil icrâ Bulak idâresine iktidarları zâhire çıkarılmamış ve bu kâbilden olarak yine devlet-i müşârünileyh askerinde kolağalık etmiş ve Erzurum vilâyeti tarafından gelmiş olan izbârın dâhi icrâ-ı ittihâdında rest derecede cevap vererek filhakîka Rusya'da askerlik ettiği tebeyyün etmiş idüğü beyânla bunlar hakkında teveccühle muâmele olunması...”²⁰³ Metnin devamı ise Osmanlı'nın, bu asker kökenli kimselere orduda görev vermeleri halindeki endişelerini şu şekilde dile getirmektedir: “...Saltanât-ı Seniyye'ye ilticâ etmiş takımdan olmaları hasebiyle isaf memurları arzu olunur ve böyle bir kaç kimseden ibâret olduğu halde li ecil ilel istihdam hıdmet-i askeriyeye alınmaları kâbil olur ise de bunlara müsâade bulunduğu halde muhâcirinden ve bu kâbilden olarak daha hayli adamlar zuhûriyle onlar dâhi defaten zâbitlik sıfatıyla silk-i askeriyeye kabûl olunmaları istidâsına kıyam edecekleri melhuz olduğuna...”²⁰⁴ Rusya'nın, tam da arzu ettiği gibi, Osmanlıyı özellikle Kırım Savaşı'nın ardından göçmenlerle zor durumda bıraktığı bir gerçektir.

²⁰¹ BOA. A. MKT. MHM. 506/5.

²⁰² BOA. A. MKT. MHM. 342/32.

²⁰³ BOA. A. MKT. MHM. 378/89.

²⁰⁴ BOA. A. MKT. MHM. 378/89.

1908 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti II.Meşrutiyet'i ilan edecektir. Bunun getirmiş olduğu özgürlük ikliminde İstanbul'da Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti kurulacaktır. Cemiyet göçleri önlemek için çeşitli faâliyetlere imza atacaktır. Bunlardan bazıları, Kafkasya'da kendi yerel dilleriyle eğitim yapan okulların açılması; buralara İstanbul'da Arap Alfabesiyle hazırlanan Çerkesce kitapların gönderilmesi ve millî benlik ve bütünlük politikalarının seslendirildiği *Ğuaze* gibi dergilerin yayın hayatına başlamasıdır. Ancak gerek I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve gerekse bölgenin kendi iç meseleleri bu çabaları olumsuz yönde etkilemiştir. Yine de bu gayretler amacına ulaşmıştır denilebilir. Ayrıca yine bu çabalar, Çerkeslerin millî ruh ve benliklerine ne kadar bağlı olduklarının göstergesi olmuştur.²⁰⁵

3.2.3. Rusya'nın Geride Kalan Kafkasyalılara Karşı Tutumu

Rusya on yıllardır savaştığı Kafkas topluluklarını rahat bırakmaya hiç bir zaman niyetli olmamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rusya yine tarihsel amaçları doğrultusunda mezâlimini sürdürmüştür. Üstelik bunu bazen savaş hukukuna sığmayacak şekilde yapmıştır. Konuyla ilgili olarak 1877 tarihli bir belgede geçen şu ibareler oldukça anlamlıdır: “*Bâb-ı Aliyye'nin aldığı mâlumâta nazaran Rusya zâbitan ve neferât-ı askeriyesi ahâli-yi İslâmiyye hakkında bir takım mezâlim-i şenâyii irtikâp ve Devlet-i Aliyye'nin hıdmet-i askeriyesinde bulunan Çerkesten ellerine düşenleri katl ve idam etmektedirler. Anadolu taraflarında Binali Ahmed nam mahalde takriben bin kişiden mürekkep bir Çerkes süvâri fırkasını katl-ü idam ettikleri rivâyet olunur. Kafkasya'da bazı karyeler Askeri-i Osmaniye'ye takarrüb etmediği gibi erkân ve kadın ve çocukları katl ve pek çok kadın ve kızların katl-ü idam ırzlarına tasallut ediyorlarmış...*”²⁰⁶

Rusya, ayrıca buralardaki mezâlimini yürütmekte kendi dindaşları olan Hıristiyanları kullanmakta da bir beis görmemiştir. Meselâ yine 1877 tarihli bir yazışmada şu ifâdeler yer almaktadır: “*İngiltere sefâin-i harbiyesinden Rapid nam sefine kapudanı Ahali-i İslâmiyye'nin Dobruca'dan çıktıklarını ve o taraflar büsbütün harab olmuş olduğunu ve ahâli-i Hıristiyâniyesi hakkında Çerkes ve Tatarlar taraflarından muâmelat-ı zâlimâne merkûma götürülüp pek çoğunun katl olunduklarını bendenize ihbar eyledi. Bulgarların Müslümanlar üzerine hücum etmeğe başladıkları*

²⁰⁵ Berzeg, s. 262.

²⁰⁶ BOA. A. HR. SYS. 213/28.

söylenmektedir ki bu Rivâyet diğer meşhuk bir mahalden dahi teyid ve tasdik olunmuştur. Asâkir-i Şahâne ricâsı mecbur olur ve Huristiyanlar dâhi isyana teşvik ediliyor ise de işin kesb-ü vehâmet etmesinden korkulur. Rem çünkü Memurîn-i Devlet-i Aliyye böyle bir halde ahâliyi himâye ve muhâfazaya muktedir olamayacaktır.”²⁰⁷

Başka bir belgede geçenler ise mezâlimin sadece karada yaşayanları değil; deniz tüccarlarını da kapsadığını ortaya sermektedir: “Rusyalılar tarafından Kafkasya ve Ardahan ahâli-i İslâmiyyesi hakkında bir takım mezâlim-i şenâyii irtikâb ve bir hayli Osmanlı tüccarı sefinesinin taifeleriyle beraber torpil vâsıtasıyla gark-ı şikest olduğuna dâir Cânib-i Bâb-ı Aliyye'den ecnebi kanyonlarına li ecil-ilel tebliğ Sefâin-i Saltanât-ı Seniyyeye irsal olunan tahrirât-ı umûmîyyesi Türkçe gazeteler ile neşr ve ilân kılınmıştır.”²⁰⁸

3.3. OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA'NIN KAFKASYA DÜZLEMİNDE ÇATIŞAN POLİTİKALARI

Osmanlı Devleti tarih sahnesindeki yerini aldıktan sonra özellikle Rumeli'de yayılmaya başlamıştır. Bu bölge devletin önemli bir kısmını teşkil etmiştir. Bu nedenle meselâ kazaskerlerden Rumeli Kazaskeri Anadolu Kazaskeri'nden makam ve mevki olarak önde gelmiştir. Ancak bu durum devletin bir kolunun da uzandığı doğu tarafının güvenliğini önemsemeyeceği anlamına gelmemiştir. Devlet her ne kadar kendi genişleme alanını Batı/Rumeli tarafı olarak belirlemiş olsa da doğuda hâkim olduğu toprakların da güvenliğini sağlamak durumunda kalmıştır.

Osmanlı'nın ortaya çıktığı zamanlarda yine onunla birlikte tarih sahnesinde bulunan Rus İmparatorluğu da doğuda mevcudiyetini korumaya ve hatta varlık ve nüfuz alanını genişletmeye çalışmaktadır. Rusya'nın bu amacı onu zorunlu olarak sıcak denizlere yani güneye inmeye teşvik etmiştir. Bu durumda Rusya Kafkaslarda birtakım istila ve yağma hareketlerine girişecektir. Ayrıca yine Rusya Balkanlar'daki Slav birliği politikasını daha kuvvetli bir şekilde sürdürebilmek için buralarda güçlü bir nüfuza sahip olmalıdır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Osmanlı kendi güvenliğini düşünerek batı kesimlerini tahkim ederken aynı anda da doğu kısımlarının güvenliğini sıkılaştırmaya çalışmıştır.

²⁰⁷ BOA. A. HR. SYS. 213/28.

²⁰⁸ BOA. A. HR. SYS. 213/28.

Bu mesele onun özellikle Kafkaslarda sergilediği politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı bölgede ve aynı esnâda biraz önceki nedenlerden ötürü Rus Devleti de hâkimiyet kurmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla iki devletin kendi güvenliğini korumak ve bunu sağlam temellere oturtmak için ortaya koydukları politikalar birbirleriyle çatışacaktır.

Bu noktada Osmanlı Devleti, Kafkaslardaki politikalarını hayata geçirirkenki ortaya koyacağı stratejileri son derece dikkatli oluşturmak zorundadır. Bunun için, çok açık olarak buradaki halkları Ruslara karşı kullanmaktansa el altından yardım etmeye çalışacaktır. Silah, yiyecek ve giyecek yardımları bu yardımların başlıcalarını oluşturmuştur.

Osmanlı'nın Kafkasya politikalarında ilk başlarda Kırım Hanlığı daha önemli olmuştur. Çünkü Rusya'nın Balkanlar'daki Panislavizm siyâsetinin önüne en iyi engel çekilecek yer Kırım'ın bulunduğu bölgedir. Ancak Kırımlılar Ruslar'a karşı Osmanlı ile bir nevî ittifak kurmaktansa o bölgedeki Müslüman Kafkas halklarına düşmanca tavırlar göstermişlerdir.²⁰⁹

Ancak bir müddet sonra âdetâ Rusya'nın ortağı gibi davranan Kırım, Ruslar tarafından ilhak edilecektir. Bunun ardından Osmanlı bu hânedanlığın kıymetini daha iyi anlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti Kırım ile ciddî anlamda ilk temasını 1779 yılında Ferah Ali Paşa'yı Anapa'ya göndermekle sağlamıştır. Ancak paşanın Kafkasya hakkındaki bilgileri yanlışdır. Üstelik buradaki icraatları da maksattan hali olmuştur.²¹⁰

İleriki zamanlarda XIX. yy.'ın otuzlu yıllarına gelindiğinde Rusya Adıge topraklarında koloni kurma ve işgal faâliyetlerine başlayacaktır. Bu girişimlerin temel mantığı Kafkasya'daki halkın ele geçirilmesini kolaylaştıracak hâkim yer ve mevkiîleri elde etmektir. Ayrıca yine böylelikle kendilerine gelecekteki işgallerinde yardım edecek Kazakları buralarda yerleştirmiş olacaklardır.²¹¹

Ruslar yine 1837 yılında Karadeniz kıyılarında müstahkem bir hat kurma çalışmalarına başlamışlardır. 17 kale ve istihkamdan oluşan inşaat 1840 yılında tamamlanmıştır. Hat Anapa'dan Sohumkale'ye kadar uzanmıştır. Ruslar bu şekilde davranmakla bölge halkının kısıkaç içine alınmasını ve gücünün azaltılmasını

²⁰⁹ Berkok, s. 319.

²¹⁰ Berkok, s. 321.

²¹¹ Ali Kasimov-Hasan Kasimov, s. 44-45.

hesaplamıştır. Ancak onların bu politika ve icraatları istediklerinin tam tersine sebep olmuştur. Yardıma ihtiyaç duydukları bu zamanlar, Kafkasyalılar'ı yardım gördükleri Osmanlı'ya yaklaştırmıştır.²¹²

Yine Rusya Kafkasya'da halk içerisinde söz sahibi olan dini liderleri de kontrol altına almaya çalışmıştır. Bunun için XIX. yy.'da önde gelen din adamlarının sosyo-ekonomik ve manevi otoritesini kırma yönünde bir takım politikalar izlemeye başlamıştır.²¹³ Tabi ki bu durum kendi politikalarının bölgede uygulanmasında faydalı olan bu kişilerin saygınlığını azalttığından Osmanlı Devleti açısından oldukça zararlı olmuştur.

Sonuç itibarıyla doğu sınırlarında güvenliğini sağlamaya çalışan bir Osmanlı Devleti ile güneye inmeyi uzun yıllar boyunca kendisine en önemli siyasal hedef edinmiş bir Rusya Devleti'nin dış politikaları haliyle birçok alanda çatışmıştır. Bu duruma bir de batılı devletlerin el atmalarıyla birlikte işler içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

3.4. OSMANLI-RUS KAFKASYA MÜCÂDELESİNDE BATILI DEVLETLERİN TUTUM VE POLİTİKALARI

1815 yılından sonra Avrupa devletleri arasında *Avrupa Uyumu* denen bir durum hâkim olmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerin bu uyumluluk ve denge halini korumalarında, Doğu Avrupa halklarını kendi millî devletlerini kurmaları yönünde kışkırtan bir Rusya'nın yerinin olması elbette ki düşünülemezdi. Öyle de olmuştur ve Rusya bu uyumun dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla Rusya sıcak denizlere inme politikasında yalnız kalmıştır.

Rusya'nın güneye inme politikası özellikle İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Çünkü bu devletin Hindistan Yolu denen sömürgelerine uzanan güzergahı Akdeniz'den geçmektedir ve Rusya'nın güçlü bir şekilde bu yola hâkim olması -her ne kadar Rusya Hıristiyan bir devlet de olsa- İngiltere'nin bölgedeki otoritesini ve hâkimiyetini zayıflatacaktır. Bu İngiltere için kabûl edilemez bir durumdur.

Rusya'nın bu politikası Osmanlı'yı da rahatsız etmiştir. Devletin bu rahatsızlığı batılı devletlerin huzursuzluğuyla birleşince kendisine doğal müttefikler bulmasında

²¹² Ali Kasımov-Hasan Kasımov, s. 51.

²¹³ Ali Kasımov-Hasan Kasımov, s. 57.

yardımcı olmuştur. Bunun en güzel göstergesi ve ispatı Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya elinden gelen tüm yardımları yapmış olmasıdır. Bunun neticesinde Kırım Savaşı kazanılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti bölgedeki nüfûzunu koruyabilecektir ama bu gâlibiyet Rusya'nın bölge halkına karşı uyguladığı ve kendilerine göre oldukça ılıman olan politikasında bir kırılma meydana getirecektir. Savaş öncesinde stratejik olan noktaların imhâ edilmesi esâsı teşkil ederken, savaş sonrasında ise birliklerin sistemli bir şekilde ilerleyerek geçilen yerlere Rus yanlılarının yerleştirilmesi asıl işleyiş olmuştur.²¹⁴ Bundan sonra icrâ edilecek bu politikalar neticesinde bölge halkı hemen yüzyıl boyunca sürecek olan kitlesel göçlere maruz bırakılacaklardır. Ve bu göçlerin çoğu da Osmanlı Devleti'ne yapılacaktır.

3.4.1. İngiltere'nin Kafkasya Politikası

İngiltere'nin Kafkasya üzerindeki faaliyetleri tarihsel olarak kendi ekonomik ve politik menfaatleri doğrultusunda şekillenmiştir. Yani burada amaç her zaman için Rusya'nın güçlenmesini engellemek olmuştur. Bilindiği üzere Kafkasya uzun bir ticâret ve stratejik deniz yolunun doğu ucunu teşkil etmektedir. Böylece burası İngiltere'nin Hindistan Deniz Yolu'nu kontrolünde tutması için çok büyük önem arz etmektedir. Bu konumu dolayısıyla ne olursa olsun bölgenin Rusya'nın etkinliğine girmemesi gerekmektedir. Bunun için İngiltere izleyeceği stratejiyi şu şekilde belirlemiştir: a) Rusya'ya karşı tampon bölge olabilecek bir Kafkasya meydana getirmek, b) Kafkasya'da bir mücâdele heyecanı meydana getirmek ve direnişi desteklemek, c) Bölgedeki savaşı lojistik olarak da desteklemek. İngiltere'nin bölgedeki uygulamaları bazen çok insancıl görünmesine rağmen bunlar devletin politikaları olmayıp; kendi misyonu icabı görevlendirmiş olduğu ve özel çalışma alanlarına sahip kişilerin davranışları olarak değerlendirilebilir. Meselâ Urquart zengin bir ailenin çocuğu olmasının yanında; İstanbul'da İngiliz büyükelçinin maiyetinde çalışan bir memurdur. Bundan başka yine bölgeye gönderilen Stewart ve Knight gibi muhabirler de vardır.²¹⁵

Kafkasya'daki mücâdeleler XIX. yy.'ın başlarına kadar yalnızca Osmanlılar ve İranlıları ilgilendirirken, bu zamana gelindikten sonra uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Bunun başat nedeni Rusya'nın bölgedeki etkinlik ve genişliğinin artmaya

²¹⁴ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 52.

²¹⁵ Aydemir, s. 87-88.

başlamasıdır.²¹⁶ Çünkü Rusya bu döneme ulaşıldığında doğuda, batıda ve kuzeyde varabileceği son sınırlara varmıştır. Genişleyebileceği tek taraf olarak güney kalmıştır. Oysa Rusya'nın güneye inme siyâseti, Avrupa devletlerinin doğudaki sömürgeci politikalarının önüne set çekmesi anlamına geleceğinden doğal olarak bu ülkelerin hoşnutsuzluğunu arttırmıştır. Ayrıca yine İngiltere ve Fransa Kafkasya'daki özgürlük savaşının kendi sömürgelerine de kötü örnek olacağından endişe etmiştir.²¹⁷

İngiltere ilk başlarda Rusya'ya destek vermiştir. Fransa'nın, Mısır'ı ve Avrupa'nın büyük bir kısmını işgal ederek, bir bakıma, Avrupa'da kendinden başka büyük bir güç olmaya aday olduğunu işar etmesi işine gelmediğinden Rusya'nın yanında yani Kafkasyalıların karşısında yer almıştır. Özellikle 1812-1815 yılları arasında Rusya ile ittifak içerisinde olması nedeniyle bu ülkenin Kafkasya'da karışıklık çıkarmak istemeyeceği âşikârdır denebilir. Ama Fransa Rusya'ya yenilince bu defa da, Osmanlı ile yapmış olduğu 1829 Edirne ve 1833 Hünkar İskelesi Anlaşmaları ile doğuda büyüyen bir Rusya'nın karşısında olmayı benimsemiştir.²¹⁸

Rusya, İran ile imzalamış olduğu Türkmençay ve Osmanlı Devleti ile imzalamış olduğu Edirne antlaşmalarıyla Kafkasya'yı emniyete aldığını düşünmüştür. Ancak İngiltere yıllar sonra Edirne Antlaşması'nın 4. maddesiyle nasıl olup da Osmanlı Devleti'nin sahibi olmadığı Kafkasya topraklarını Rusya'ya verdiğini sorgulamaya başlamıştır. Bunu kabûllenememiş ve Kafkasya'daki topluluklara Rusya'ya karşı destek vermeyi Kafkasya Politikası olarak belirlemiştir.²¹⁹

İngilizlerin ekonomik bakımdan XVIII. asır boyunca çok gelişmesinin sonucu olarak XIX. asrın başlarından itibaren Kafkasya'ya da ilgileri artırmıştır.²²⁰ Çerkesya'ya olan ilgileri 1834 yılında David Urquhart isimdeki ateşli bir İngiliz'in buraları ziyaret etmesiyle başlamıştır. Bu kişi Gelişen İngiliz ekonomisine kaynak bulabilmek amacıyla doğu ülkelerine ekonomik keşif ziyareti denebilecek gezilere gönüllü olmuştur. Bu araştırmalarına başlamadan önce yazmış olduğu bir kitap onun bölgede tanınmasını sağlamıştır. Belki de bu kitabı yazmasının ana nedeni İngiltere Devleti'nin bölgede

²¹⁶ N.Luxembourg, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz politikası ve Şeyh Şamil*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998, s. 53.

²¹⁷ Berzeg, s. 153.

²¹⁸ Özbay, s. 31-32.

²¹⁹ Luxembourg, s. 76 .

²²⁰ Suraiya Faroqhi, "XVII. - XVIII yy. İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi (I-V)*, Cem Yayınevi, Ekim 1995, III, 200 .

uygulayacağı siyâsete zihinsel bir zemin hazırlamaktı. Bu da İngilizlerin bölgede yapacaklarının belli bir plan ve program dahilinde olacağını gösteriyordu denilebilir. İlk olarak Balkanlar'ı dolaşmış ve İstanbul'da durmuştur. Bir süre sonra Urquhart kendisine çok faydalı bir referans olacak olan, Samsun'da çeşitli çalışmaları organize eden Sefer Bey ile tanışmış ve Çerkesya'ya ziyaretini gerçekleştirmiştir.²²¹ Urquhart bundan sonra bölgedeki casusluk faaliyetlerini yoğunlaştıracaktır. Ayrıca İngiltere ilk başlarda Osmanlı topraklarına göç edenlerin Doğu Anadolu'da iskân edilmelerini istemiştir. Bundan güttüğü amaç ise, muhâcirlerin kendi öz vatanlarına yakın yerler olduğu için buralara olan özlemlerinin canlı kalması ve neticede Rusya'ya karşı bir tampon bölge oluşturma hedefine kısmen ulaşmaktır. Ancak ilerleyen zamanlarda bu düşüncesini Ermeni politikasının değişmesiyle beraber terk edecektir.²²²

Rusya, 1700'lü yıllar boyunca Lehistan'ı almaya çalışmıştır. Bu tabî ki kolay olmamıştır. Ama 1770 yılına gelindiğinde Lehistan Rusya ile Avrupa'nın iki büyük devleti arasında paylaşılmıştır. İlerde 1830 yılında Lehler Ruslara karşı ayaklanacaklar ama bu da Rusya tarafından şiddetle bastırılacaktır. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, Kafkasya'ya rütbesiz olarak giden Lehler, gösterdikleri cesaret ve insancıl davranışlarıyla kendilerine karşı saygı uyandıracaklar ve böylece çabucak yükselebileceklerdir.²²³

Rusya'nın Lehistan'daki mezâliminden bir gazete şöylece bahsettikten sonra bir Kafkas halkı olan Şapsığlara yapılan zulümlere de şöyle değinmiştir: “*Çerkezistan'dan bazı havâdis aldık ki kâffe-i erbâb-ı temdidin gayz ve gazâbını tahrik ediyor. Lehistan'da Rusyalıların irtikâb eylediği katl ve ihrak maddeleri buralara dâhi intikal ettiği görülüyor. Şapsığ kıtasında Hafif nam kara ahâlisi hudûd muhâfazasında iken oradan geçen bir takım moskov askeri bunların gaybûbetinden bilistifâde köyde bulunan acezenin üzerine hücûm ile katl ve yağma ve ihrak...*”²²⁴

Bu şekilde ülkelerinin büyük kısmı Rusya'nın egemenliği altında olan Lehliler de Kafkasyalılara sempati duymaya başlamışlardır. Çünkü Lehliler açısından bakıldığı zaman bu insanların Ruslarla mücâdele içinde olmaları kendi bağımsızlıklarını kolaylaştırabilirdi. Urquhart ülkesine döner dönmez Lehli yurtseverlerle Kafkasya için

²²¹ Luxembourg, s. 94.

²²² *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 173.

²²³ Berzeg, s. 130.

²²⁴ *Tasvir-i Efkâr*, Sayı 75 (25 Ramazan 1279/3 Mart 1863).

çalışmalara başlamıştır. Bunun için Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da *Lapinski Müfrezesi* adı verilen bir kıta bile oluşturacaklardır. Tabii olarak o dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston da Kafkasya'nın bağımsızlığını istemesine rağmen Rusya ile savaş istemediğinden kesin girişimlerde bulunmamaktadır.²²⁵ Böylece 1840 yılından 1853 yılına kadar İngiliz diplomatik belgelerinde Kafkasya ile ilgili konulara pek rastlanmamaktadır.²²⁶

İlerde, 1853 yılında Kırım Savaşı çıktığı sıralarda Kafkasya'da, Ruslara karşı en dişe dokunur mücadeleyi veren şahsiyet olarak Muhammed Emin'i görüyoruz. Kendisi Kafkasya'nın batısında Avrupa'nın dikkatini çekebilmek için düzenli ordu ve demokratik bir idâre kurmuştur. Avrupalılarla görüşmelerinde dile getirdiği düşünce, Kafkasya'nın İran-Osmanlı-Rusya Devletleri arasında bir tampon bölge olması gerektiği olmuştur. Bu ancak Rusya'nın yenilmesiyle sağlanabilecektir. Ancak büyük güçlerin düşünce ve planları farklıdır. Evet İngiltere de burada bir tampon bölge istiyordu ama bunu Rusya'nın Hindistan'a inmesini engellemek için istemiştir. Bu da Fransa'nın işine gelmemiştir. Sonuçta Paris Barış Antlaşması Kafkasya zikredilmeden imzalanacaktır. Bunun anlamı ise bölgenin Rusya'ya terk edilmesi demektir. 1859'da Şeyh Şamil'in yenilgisiyle Kafkas mücadelesi ara ara 1864'e kadar devam etmesine rağmen başarılı olamayacaktır. Urquhart ve Lehli yurtseverler Kafkasya için yeniden miting ve propaganda yapsalar da başarı sağlayamayacaklar ve 1864 Mayıs'ından itibaren Kafkas Sürgünü başlayacaktır.²²⁷

3.4.2. Fransa'nın Kafkasya Politikası

Fransız İhtilali, ardından Napolyon'un iktidar olmasıyla hem Avrupa'daki güç dengesi bozulmuş, hem de kuzeyden Rusya'yı; güneyden de Osmanlı'yı tehdit edecek bir Fransa ortaya çıkmıştır. Bunlara ek olarak Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi, Osmanlı Devleti ile Rusya'yı birbirine yaklaştırmıştır. Neticede Osmanlı ile Rusya, Karadeniz'e her iki devletin dışında başka bir devletin giremeyeceğini karara bağlamışlardır.²²⁸

Napolyon Fransası'nın Austerlitz Savaşı'nı kazanana kadar net bir doğu siyâseti olmamasına rağmen XIX. yy.'ın başında Rusya ve Avusturya'ya karşı bu savaşı

²²⁵ Özbay, s. 33.

²²⁶ Luxembourg, s. 237.

²²⁷ Özbay, s. 41.

²²⁸ Çelik, s. 3.

kazanmasından sonra General Sebastiani'nin uygulayıcılığında şark siyâsetinin düğmesine basmıştır.²²⁹

XIX. yy'ın başında Rusya, Gürcistan, İmeretya gibi İran'ın önem verdiği yerleri ele geçirmiştir. İran tüm bunlar karşısında İngiltere'den yardım istemesine rağmen alamamıştır. Çünkü Fransızların Mısır'daki yenilgileri ve Britanya'nın Hindistan'da kazandığı askerî başarılar İngiltere'nin Orta Doğu konusundaki korkularını azaltmıştır.²³⁰ İngiltere'den yardım umudunu kesen İran, İtalya ve Mısır'daki işgallerle her ne kadar sonuçta başarısız olsa da- bir bakıma gücünü ispatlayan Fransa'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Zaten Gürcistan'ın Rusya'nın eline geçmesiyle müteessir olan Fransa'nın bu talebi kabûl etmesi çok da zor olmamıştır. Sonuç olarak Mayıs 1807'de Tilsit Anlaşması'nı imzalamışlardır. Bu anlaşmayla Fransa İran'ın toprak bütünlüğünü ve Gürcistan'dan Rusları atmayı taahhüt etmiştir. Buna karşılık İran da İngiltere ile olan tüm bağlarını koparacaktır. Ayrıca İngiltere'ye savaş açacağı sözünü vermiştir. Ancak ileride Fransa, İran'ın Gürcistan'ı almasına yardım etmediği gibi, söz verdiği silahları da vermeyecektir. Bu arada Fransa İspanya'da çıkan karışıklıklara dikkatini çevirmekle artık doğu siyâsetine ara vereceğini de işar etmiş oluyordu denebilir.²³¹

Fransa'nın şark siyâseti, hemen hemen yarım asırlık bir sürenin ardından Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında yer almasıyla yeniden kendini göstermeye başlayacaktır. Bu siyâsetin temel farkı o zaman İran ile müttefik olan Fransa'nın Rusya'ya karşı şimdi de Osmanlı Devleti'ne sarılmış olmasıdır.

Kırım Savaşı'na doğru giderken 1853 yazı boyunca Kafkas sınırlarında Osmanlı kuvvetleri yoğun olarak yığılmaya başlamıştır. Bu sırada siyâsî olarak Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı için kendisine kıştan önce destek olmaları noktasında İngiltere ve Fransa'daki seçim ve politik eğitimlerden dolayı endişeli görünmektedir. Çünkü bu sıralarda bu ülkelerin iç siyâsî zeminleri hiç de Osmanlı'nın lehinde değildir. Rusya ise askerî hareketlerden kaçınmakla zaman kazanmaya çalışmaktadır.²³²

²²⁹ Aydın, s. 114.

²³⁰ Luxembourg, s. 45.

²³¹ Aydın, s. 119.

²³² Allen, s. 59.

Fransa Kırım Savaşı'nda İngiltere ile beraber 1855 yılı başlarına kadar resmî olarak hiç bir şey yapmamıştır. Sonunda İngilizler bölgenin durumunu araştırmak için oraya 1837-38 yıllarında Kafkasya'da kalmış olan Longworth'u göndermeye karar vermiştir. Bununla ilgili her ne kadar kendileri İngiltere'ye haber vermeseler de Fransızlara da bilgi verilmiştir. Bu arada yani savaşın başlarında Fransa Rusya ile yakınlaşmaya başlayacaktır. Fransa'nın desteği olmadan İngilizlerin Kafkasya'da daha büyük ve önemli operasyonlara girişmeye niyetleri yoktur.²³³

Sonuç olarak yukarıda belirtildiği gibi Kırım Savaşı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği destekle kazanılacaktır. Bazı yerlerde bir tür berabere kalmaktan söz edilmekte²³⁴ ise de Osmanlı Devleti'nin, savaş sonucunda imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla Avrupa'dan yana toprak bütünlüğüne yönelik bir güvenceye kavuşması ve kâğıt üzerinde de olsa Eflak-Boğdan ve Sırbistan'ın kendisine bırakılmış olması; ayrıca yine Rusya'nın Karadeniz'de askeri filolar bulunduramayacak olması nedeniyle bir gâlibiyetin elde edildiği açıktır.²³⁵

3.5. DİĞER BÖLGE DEVLETLERİNİN KAFKASYA İLE İLİŞKİLERİ

3.5.1. Gürcistan-Kafkasya İlişkileri

Adige (bir Çerkes topluluğu) efsanelerinde Gürcü Kralı Rustam'ın üçüncü oğlunun bölgedeki bir nehrin kenarında yerleştiğinden bahsedilmektedir. Hatta kimi Kabartey ailelerinin kökenlerinin bunlara dayalı olduğu düşünülmektedir. Coğrafi olarak, bölge ile Gürcüler arasındaki kesim oldukça engebeli olduğundan ilişkilerin karakteri bir istikrara kavuşmamıştır.²³⁶

Gürcistan XIII. ve XIV. yy.'ları takip eden 400 yıl boyunca hem Osmanlı hem de İran akınlarına maruz kalmıştır. Bunlara karşı Rusya'dan yardım istemiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti ve Rusya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımışlardır. Rusya geçmişte yapmış olduğu yardımların etkisiyle 1801 yılında burayı

²³³ Luxembourg, s. 252.

²³⁴ Luxembourg, s. 258.

²³⁵ Savaşın sonundaki belki de en menfi netice, Kafkasya'da yaşayan ve uzun yıllar boyunca Ruslara karşı tam bir imanla bağımsızlık savaşı veren Kafkas halklarının, Kırım Savaşı'nın ardından Rus mezalimine yoğun bir şekilde maruz kalmaları ve bunun sonucunda; çok sevdikleri anayurtlarından kitleler halinde sürgüne mecbur olmalarıdır. Bu ise Ruslar için savaşın en güzel neticesi olmuştur denebilir.

²³⁶ Natho, s. 84.

direnişle karşılanmadan ele geçirmiştir. Bundan böyle Tiflis eliyle Kafkasya, Rusya için gerek Osmanlı'ya gerekse İran'a karşı ana saldırı merkezi statüsü kazanmıştır.²³⁷

3.5.2. İran-Kafkasya İlişkileri

Rusya ile İran'da hüküm süren Türk hanedanlar arasındaki ilişkiler Altın Ordu dolayısıyla XV.yy.'da başlamıştır. Astrahan'ın işgalinin ardından 1561'de ticârî kaygılarla da olsa Rus elçileri İran'a gönderilmiştir. İlerde yaşanacak olan Osmanlı-İran Savaşı sırasında bir Safevi elçisi Rusya'ya gitmiş; desteklerini almayı başarmış ama Rusya bu destek vaadini yerine getirmemiştir. Sadece 1732 ve 1735 yıllarında İran ile yaptıkları anlaşmalarla işgal ettikleri yerlerden çekilmişlerdir.²³⁸

1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İran Şâhı Osmanlı'nın hâkimiyetinden çıkan Gürcistan'ın kendisine bağlanmasını istemesine rağmen Gürcü kralı İrakli bunu kabûl etmemiştir. Bundan sonra ise 1801 yılında Gürcistan Rusya'ya ilhak edilecektir. Bunun karşılığında Rusya'nın taahhüdü ise bu ülkenin toprak bütünlüğünü korumak olmuştur.²³⁹

3.5.3. Ermenistan-Kafkasya İlişkileri

Anadolu Selçukluları 1064'te Ani'yi fethettikten sonra Karadeniz'in kıyısına bir Ermeni topluluğu yerleştirilmiştir. Böylece Kuzeybatı Kafkasya'da bir miktar Ermeni yaşamaya başlamıştır.²⁴⁰ İleriki dönemlerde Ermenistan Güney Kafkasya'da Rusya'nın tek ortağı olacaktır. Ermenistan Rusya ile olan stratejik ilişkilerini özellikle Türkiye ve Gürcistan'a karşı kullanmayı günümüze kadar devam ettirmiştir.²⁴¹

3.6. KAFKAS HALKLARININ RUSYA'YA KARŞI BAĞIMSIZLIK MÜCÂDELESİNDE MÜRİDİZM HAREKETİ

Rusların Kafkasyalılara karşı uyguladığı politikalar özellikle Çar I. Nikola zamanında oldukça sert ve acımasız bir hal almıştır. Hatta Rusya, daha Edirne Antlaşması imzalanmadan önce Çerkezistan topraklarını işgal etmeye başlamıştır. Bu

²³⁷ Berzeg, s. 136.

²³⁸ Aydın, s. 39-40.

²³⁹ Aydın, s. 40-41.

²⁴⁰ Natho, s. 85.

²⁴¹ Sinan Ogan, (Ed.: Okan Yeşilot), "Türkiye ile Rusya Arasında Ermenistan ve 90. Yıl Tartışmaları", *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya* (s. 97-117), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

onun gelecekte bu bölgede nasıl bir politika izleyeceğinin de habercisi olmuştur denebilir.²⁴²

Bölge halkı Rusya'ya karşı yüzyıllar boyunca devam eden mücâdelesini XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da bütün gücüyle sürdürmüştür. Bununla ilgili olarak dönemin Osmanlı padişahı Sultan III. Selim'e 1784'te Adigece yazılan ilk mektuptan bunu ve bölge halkının Osmanlı Devleti'ne bakışını anlamak mümkündür. Mektup şöyledir: *“Benim efendim sultanım. Mansur durumunu sorarsanız pek güzeldir ve küffâr-ı haksâr ile işimiz de her gün savaştır. Askerimiz az ise de, Yüce Allah bu âcizlere yardım ve kuvvetler vermektedir. Buralarda her gün ve her saat savaşmaktayız. Sanılmasın ki düşmanlarla her gün ki bu savaşımız ve mukâvemetimiz kendi gücümüzdenidir. Yalnız siz efendimizin hayırlı duâlarınızın gücüyle, güzel görüşünüz ve himmetinizden aldığımız cesâret ve güç ile direniyoruz. Memleket de padişahımızdır. Şimdi bu minvâl üzereyiz ve padişahımızdan ferman gelirse baharda inşallah hepimiz savaşa hazır oluruz. Kırım'da Moskof kâfirleri az kalmıştır. Bütün askerlerini İmam Mansur üzerine göndermiştir. Kumkale'de olan asker de İmam Mansur üzerine gitmiştir.”*²⁴³

Rusya'nın uygulamaya koymuş olduğu bu sert politikalar, daha yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve merkezinde din faktörünün ön planda olmasıyla kendisine *Müridizm Hareketi* denilen oluşumun gitgide güçlenmesini netice vermiştir. Ve bu hareket Kafkasya'daki Müslüman milletlerinin tümünün desteğini almıştır.²⁴⁴

3.6.1. Şeyh Mansur Dönemi

Çeçen asıllı olup Grozni yakınlarında doğmuştur. Kafkas dağlıları tarafından *Uşurma* diye bilinmektedir. Eğitim görmemiştir ama oldukça zeki bir insandır. Onun zamanında Rus ve Gürcüler Kafkaslarda ilerlemeye çalışmaktadırlar. İşte tam bu sırada Kafkasyalıların birlik olmalarını ilk öneren lider ruhlu insan Şeyh Mansur olmuştur.²⁴⁵

Özellikle 1783 yılından sonra yoğunlaşacak olan Ruslarla mücâdelede yukarıda bahsedilen Kafkasyalıların birlik oluşturması düşüncesinde esaslı tarikatlar teşkil edecektir. Ancak burada ortaya çıkacak olan tarikatın yani Müridizm Hareketi'nin yapısı bilinenlerden biraz farklı olacaktır. Bu oluşum daha çok Ruslar'a karşı verilecek

²⁴² *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 159.

²⁴³ Aydemir, s. 181.

²⁴⁴ *Çerkeslerin Sürgünü*, s. 159.

²⁴⁵ Kaflı, s. 80.

mücâdelede birleştirici bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca yine harekette şeyh bir komutan; müridleri ise birer nefer durumunda olmuşlardır.²⁴⁶ Neticede birlik 1785 yılında sağlanmıştır.²⁴⁷

İmam Mansur Ruslar'a karşı ilk gâlibiyetini Aldı'da almıştır. Ele geçirdiği cephaneyi geri isteyen Ruslar'a zamanında kendine bulaşmamalarını söylediğini ama dinlemediklerini; hem cephanenin artık Osmanlı'nın bölgedeki bir paşasında olduğunu söylemiştir.

İmam Mansur 1785 yılındaki Tatartub Savaşı'nda mağlûb olmuştur. Bunun ardından 1787 yılına gelinceye kadar ortalarda görünmemiş; bu yılda Ruslarla tekrar savaşmaya başlamış ve galip gelerek düşman askerlerini Anapa'ya kadar kovalamıştır. Neticede general Tökelli görevinden alınmıştır.²⁴⁸

En son olarak Haziran 1791 tarihinde İmam Mansur'un da içinde bulunduğu Osmanlı kuvvetleri Ruslar'a yenilmişlerdir. Çarpışmalarda Mansur yaralanmıştır. Bu şekilde esir düşmüş; ve 3 yıl boyunca esâret hayatı yaşadktan sonra 13 Nisan 1794 tarihinde vefat etmiştir.

3.6.2. İmam Gazi Muhammed Dönemi

Ruslar Batı Kafkasya'yı büyük oranda ele geçirdikleri halde Kuzey Kafkasya'yı alamamışlardır. Bunun için Kuzey taraflarına yönelik taarruzlara başlamışlardır. Bu defa da karşılarında İmam Gazi Muhammed'i bulacaklardır. 1831 yılına gelindiğinde Ruslar'ın işgal hareketleri Çeçen yaylalarına kadar genişlemiştir. Buna mukâbil İmam Gazi Muhammed karargahını Çeçenistan'da kurmuştur. Ruslar 1832 yılına gelindiğinde artık iyice ilerlemişler ve Gimri köyünü ele geçirerek İmam Gazi Muhammed'i şehid etmişlerdir.²⁴⁹

İmam Gazi Muhammed Şeyh Cemâleddin'in müridlerindedir. O Şemhal Han'ın daveti üzerine bölgeye gelmiş ve şeriatı anlatmıştır. 1829 yılına gelinceye kadar pasif direnişten yana bir tavır sergilemiştir. 1830 yılında ise Kafkasya'nın önde gelen dini liderleriyle bir toplantı yapmış ve Ruslar'a karşı cîhad ilan etmiştir. Gazi Muhammed bu

²⁴⁶ Berkok, s. 380.

²⁴⁷ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Ankara 2002, XVIII, 488-515.

²⁴⁸ Budak, s. 499.

²⁴⁹ Ataç, s. 162.

cîhad ilânını tasvip etmeyen Nakşîbendi Şeyhini dinlememiş ve gazâyâ başlamıştır. Şehîd edildikten sonra cesedi Ruslar tarafından birkaç gün boyunca teşhir edilmiştir. Şeyh Şâmil yıllar sonra onun naaşını 200 atlıyı göndererek Gimri'ye getirtmiştir.²⁵⁰

3.6.3. İmam Hamzat Dönemi

Gazi Muhammed'in ölümünün ardından yerine geçecek durumda olan Şeyh Şâmil ve Hamzat bulunuyorlardı. Avar ülkesinin ileri gelenleri Hamzat'ı imam seçmiştir. Şeyh Şâmil belki de daha lâyük olmasına rağmen idealist olduğu için büyük bir sadâkatle onun emrinde görevini en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştır. O da yanına aldığı müridleriyle beraber ülkeyi dolaşmaya başlamıştır. Uğradığı yerlerde nasihatler vermiştir.

Hamzat, Hunzak civârında dünyaya gelmiştir. Kur'an ve Arapçayı Tcah'ta öğrenmiştir. 1829 yılında Gazi Muhammed'in yanına gitmiştir. Hamzat bir aile içi anlaşmazlık sonucunda Osman ve onun kardeşi Hacı Murat tarafından öldürülmüştür.

İmam Hamzat 1830 yılında Zakartala'da Ruslar'a bir saldırı düzenlemiştir. Görüşmelerde bulunmak üzere gittiği yerde tutuklanmış; bir süre sonra da serbest bırakılmıştır. 1832 yılında bir muhâberede yaralanmıştır. Ruslar daha sonraki zamanlarda onu yakalamak için müzâkere tekliflerinde bulundularsa da Hamzat önceki tecrübelerine dayanarak bunu kabûl etmemiştir. Hamzat Ruslar'la cîhad için kendisine üs olarak Hunzat'ı seçmiştir.²⁵¹

3.6.4. Şeyh Şâmil Dönemi

Şeyh Şâmil 1800 yılında doğmuştur. İmam Gazi Muhammed onun hem arkadaşı hem de bir noktada öğreticisi olmuştur. Ondan çok şeyler öğrenmiştir. Ailesi tanınmıştır. Kendisine Avar-Koysu ve Andi-Koysu Nehirleri boyunca uzanan vadiler boyunca Kalesi isminde bir kale yaptırmıştır.²⁵²

Şeyh Şâmil ilk iş olarak Bulaç Han'ı öldürmüştü; ardından Hunzak üzerine yürüyerek tüm Avaristan'ı almıştır. Ocak 1836 tarihine gelindiğinde Şeyh Şâmil Çeçenistan'da oldukça sözü geçen Aşilti Şeyh Abdullah ve onun müridleriyle bir anlaşma yaparak bölgedeki iktidarını güçlendirmiştir. 1837 yılına kadar Şeyh Şâmil Rus

²⁵⁰ Budak, s. 502.

²⁵¹ Budak, s. 503.

²⁵² Ataç, s. 162.

saldırılarına karşı savunmada kalmıştır. Bu dönemde onlarla bir anlaşma yapmak istediye de mümkün olmamıştır. Şubat'ta ise Ruslar Aşilta'da büyük kayıplar vermişlerdir. Komutan Klegenau'nun Gimri'deki başarıları ise sadece kendisini ve arkadaşlarını kurtarmaya yetmiştir. Temmuz 1837'de Şeyh Şamil Tilitl'de kuşatılmış ama her iki taraf da kendi yararına bir antlaşmayla rahatlamıştır. 1839 Haziran'ında Şeyh Şâmil'in kalesi olan Ahulgoh'ta seksen gün sürecek olan kuşatma başlamıştır. Ruslar burada birkaç defa imamdan oğlunu rehine vermesini istedilerse de imam bunu kabûl etmemiştir. Bu reddedişlerin sonucunda Ruslar'ın saldırılarıyla bitkin duruma düşen imam ve yakın arkadaşları geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ruslar 8 Kasım'dan 30 Kasım'a kadar Aşağı ve Büyük Çeçenistan'a bir dizi harekâtlar düzenlemişlerse de başarılı olamamışlardır. Temmuz 1859'da Ruslar son ağır saldırılarına başlamışlardır. İmam Şâmil ise Eylül'de teslim olmuştur. 1869'a kadar Kaluga'da kalmıştır. Burada kaldığı süre içerisinde her zaman özellikle Hac Farızası'nı yerine getirmek arzusunda olmuştur. Şeyh Şâmil 1870'te Hacca gitmiş; 1871 yılının Şubatı'nda da Medine'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Onun ardından Kuzey Kafkasya'da Müridizm Hareketi Nakşibendi ve Kadiri Tarikatları yoluyla devam ettirilmiş ancak Ruslar bu müridler hareketlerini de bastırmayı başarmışlardır.²⁵³

²⁵³ Budak, s. 511.

SONUÇ

Bütün bu yazılanlardan sonra sonuç olarak şunları söylemek mümkündür: 1864 ve sonrasında yaşanan Kafkas Göçleri, özellikle Rusya'nın, tarihî olarak kendisine mal ettiği Kafkasya'nın kontrol ve hâkimiyetini tamamen elde etmek istemesi sonucunda uyguladığı sert politikalar nedeniyle, daha önceki yüzyıllarda da gerçekleşmesine rağmen, artık daha kitlesel bir nitelik kazanan büyük göç veya sürgün hareketleri olarak tarihe geçmiştir.

1864 Kafkas Göçleri; ilk başta, Kafkasya'nın tarihsel olarak sahip olduğu jeo-politik konumunun önemi; daha sonra burada yaşayan toplulukların, buldukları coğrafyaya uygun olarak bağımsızlıklarına düşkün bir ruh yapısına sahip olmalarının, bölgenin güçlü devleti Rusya'nın işine gelmemesi; Osmanlı Devleti'nin de kendi varoluş nedeni ile bağlantılı olarak düşündüğü, Müslüman Kafkasya halklarına sahip çıkma adına uyguladığı politikaların etkisiyle meydana gelmiştir.

Göçler Osmanlı Devleti'ni çok sıkıntılı bir döneminde yakalamıştır. Devlet bir taraftan toprak kaybetmektedir. Diğer taraftan da muhafaza etmeyi başardığı yerlerdeki halkın kaynamasını önleyememektedir. Tüm bu olumsuz şartlara rağmen, muhâcirlerin her türlü derdini çözmeye çalışmıştır. Ancak tamamen çözememiştir.

Yaşanan bu göçlerin çok yoğun olması sonucunda, özellikle Karadeniz kıyılarında büyük trajediler meydana gelmiştir. Osmanlı'nın bu şekliyle râzı olmamasına rağmen Rusya sürekli binlerce insanı, gemilerde tıka basa Anadolu sahillerine göndermiştir. İnsanlar açlıktan ölmüşler ve cesetler günlerce açıkta kalmıştır. Bu trajediler Anadolu'nun iç kısımlarına doğru giderken de devam etmiştir.

XIX yy. Osmanlı Devleti için oldukça zor bir yüzyıl olmuştur. Bu zorlu yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarına yapılan bu göçler, tıpkı Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kırım Savaşı süreçleri gibi dönemin daha iyi anlaşılması adına incelenmesi

gereken bir konudur. Bu çalışmada amaç bahsedilen anlama çabasına küçük de olsa bir katkı yapmak olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

BOA. HR.TO. 289/7.
 BOA. MVL. 877/56.
 BOA. HR.TO. 760/109.
 BOA. HR.TO. 270/1.
 BOA. HR.TO. 416/64.
 BOA. A. MKT. MHM. 506/5.
 BOA. A. MKT. MVL. 101/77.
 BOA. A. MKT. MHM. 217/18.
 BOA. A. MKT. NZD. 144/47.
 BOA. A. MKT. MVL. 101/77.
 BOA. A. MKT. MHM. 227/51.
 BOA. A. MKT. N20 108/85.
 BOA. HR. TO. 86/24.
 BOA, HR.TO., 328/61.
 BOA. A. MKT. MHM. 222/84.
 BOA. A. AMD. 52/67.
 BOA. A. MKT. MHM. 231/64.
 BOA. A. MKT. MHM. 506/5.
 BOA. A. MKT. MHM. 342/32.
 BOA. A. MKT. MHM. 378/89.
 BOA. A. HR. SYS. 213/28.
 BOA. MVL. 398/41.

2. KAYNAK ESERLER

Afyoncu, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010.

Akkaya, Taylan, *Göç ve Değişim*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.

Allen, W.E.D., *Caucasian Battlefields (A History of the Wars On the Turco-Caucasian Border 1828-1921)*, Cambridge at the University Press, Cambridge 1953.

Allen, W.E.D. - Muradoff, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.

Artamonov, M.İ., *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur) Selenge Yay., İstanbul 2008.

Ataç, A. M., *Rusya Tarihi*, Ankara 1952.

Aydemir, İzzet, *Göç (Kuzey Kafkaslıların Göç Tarihi)*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988.

Aydın, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı (Kafkaslar)*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.

Bağ, Yaşar, *Çerkeslerin Dünü Bugünü*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.

Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

Barlas, Cafer, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yay., İstanbul 1999.

Berzeg, Nihat, *Çerkesler (Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk)*, Chivi Yazıları Yay., İstanbul 2006.

Bi, Mahmut, *Kafkas Tarihi (I-II)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, TDV Yayınevi, Ankara 1991.

Çelik, Osman, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara 1992.

_____ *Zorunlu Göç (I-III)*, İtalik Yay., Ankara 2001.

Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864, Tebliğler, Belgeler, Makaleler), Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.

Esadze, Semen, *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali (Kafkas-Rus Savaşlarının Son Dönemi)*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.

Faroqhi, Suraiya, "XVII.-XVIII yy. İktisat Tarihi", *Türkiye Ans. (I-V)*, Cem Yay., Ekim 1995.

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

Grakov, B.N., *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2006.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

Kafkasya Üzerine Beş Konferans, Kafkas Kültür Derneği Yay., İstanbul 1977.

Kafli, Kadircan, *Şimâli Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yay., İstanbul 2010.

Kasimov, Ali-Kasimov, Hasan, *Çerkes Soykırımı (Çerkeslerin XIX. yy. Kurtuluş Savaşı Tarihi)*, Kaf. Der. Yay., Ankara 1995.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Basımevi, Ankara 1998.

Kundukhov, Musa, *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Kafkas Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1978.

Luxembourg, N., *Ruslar'ın Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve Şeyh Şâmil*, Kayıhan Yay., İstanbul 1998.

Natho, Kadir, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, (Çev. Ömer AYTEK KURMEL), Kaf-Dav Yay., Ankara 2009.

Özbay, Özdemir, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.

Resulzâde, Mehmed Emin, *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.

Slade, S. Adolphus (Müşâvir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi*, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1943.

Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Togan, Z. Velidi, *Umûmî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi (I-XII)*, TTK Basımevi, Ankara 1998.

Yavuz, Edip, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Başbakanlık Devlet Basımevi, Ankara 1968.

Yüceuluğ, Ratıp, *Demografi*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1966.

Yorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

3. MAKALELER

Budak, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVIII, 488-515.

Durmuş, İlhami, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, I, 637-647.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, "Afganistan'da Türklük ve Hazarlar", (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX, 702-711.

Karasu, Cezmi, “Osmanlı Vekâinâmelerindeki Soy Kütükleri Hakkında Notlar”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IX, 89-98.

Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 687-708.

Kopruman, Kazım Yaşar, “Mısır Memlûkleri”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 99-126.

Ogan, Sinan, “Türkiye ile Rusya Arasında Ermenistan ve 90. Yıl Tartışmaları”, *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, 97-117.

Pritsak, Omeljan, “Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 509-521.

Tarhan, M.Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, (Ed.: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ans. (I-XXI)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, I, 597-610.

4. ANSİKLOPEDİLER

Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.

İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1998.

Türkiye Tarihi, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

5. GAZETELER

Ceride-i Havâdis.

Takvim-i Vekâyi.

Tasvir-i Efkâr.

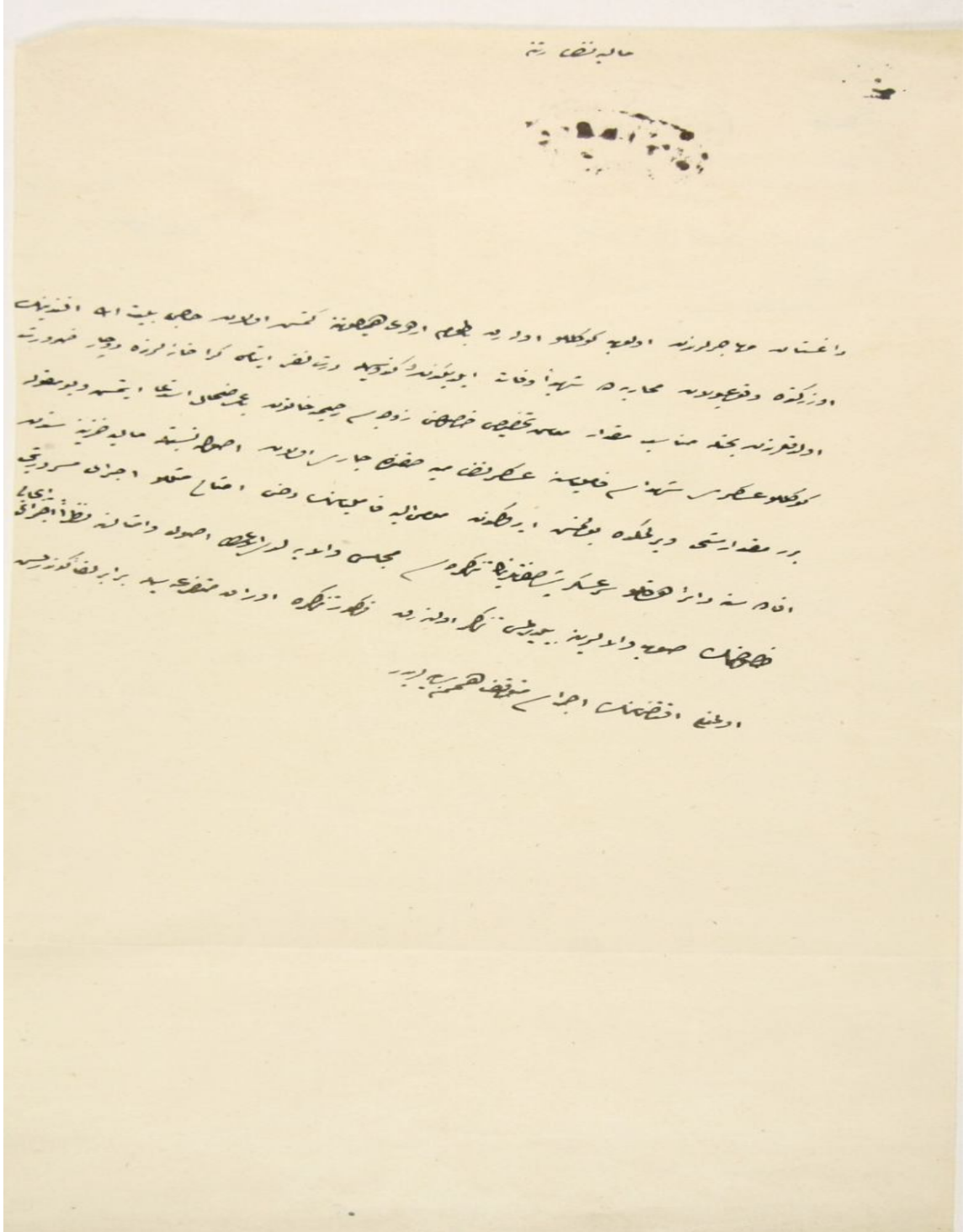
6. SÖZLÜKLER

Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 2002.

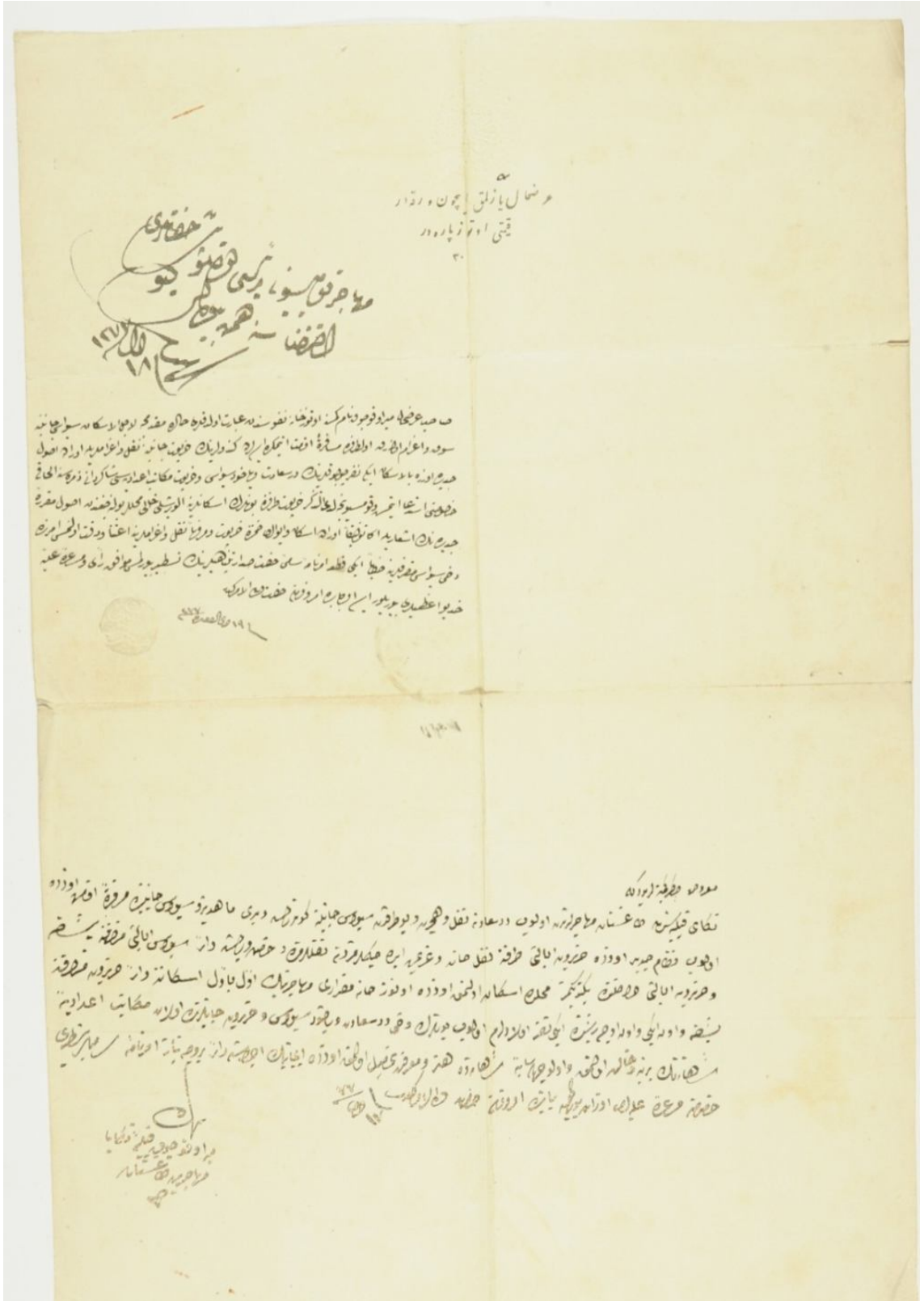
Üner, Sunday, *Nüfus Bilim Sözlüğü*, Mars Ticâret ve Sanâyi Anonim Şirketi Matbaası, Ankara 1972.

EKLER

EK 1. Tezde Kullanılan Belgelerden Örnekler

Belge-1: Dağıstan muhâcirlerinden olup da, Batum taraflarında şehîd olan bir muhâcir ve onun geride kalan ailesine yardımda bulunulmasına dâirdir.

Belge-2: Kafkas muhâcirlerinden olan bir kimsenin kendisiyle beraber olan hânelerle birlikte Harput taraflarına yönlendirilmelerinin dikkat ve titizlikle yapılmasına dâirdir.

بیجا مقررہ حصہ میں حضرتینہ

وہ غنائہ ملا جرنین اولویہ مقدمات لاجب اسکاہ حورم و جلا رسبہ لفظیہ کوزر طرہ اولادہ نفسی اور انک
 اب و کھولیدہ امتزاج ایک مدکلرتنہ مصاف و اقوالین کدوبینرتنہ تیرہ آیات اوزک بیجا سنجین بظناہ ہمہ سیرت
 نزویہ نقلدینہ حضرت ویشی لادیم کلجکی ملا جریہ قومیسون ریاست جلیبیہ لافتنہ بانکرک افادہ بیباہ
 انکسہ و اولویہ ایجابہ اجلاس امامیہ مقررہ سعادتوں حضرتینہ یا نوسہ اولیہ علم و ملا جریہ حقین پورشد
 یکیدہ اتخار اوظہ اصول قیاسیہ سعادتینہ در دست انکار بولند انک وصول اجرائے عمومیہ سی
 حضرتینہ باقاعدہ ذریعہ نفسی مقبولہ انک اسکاہ و ابوالزینہ ہمت ایدی سنیقہ سقہ

امامیہ مقررہ صالحہ میں حضرتینہ

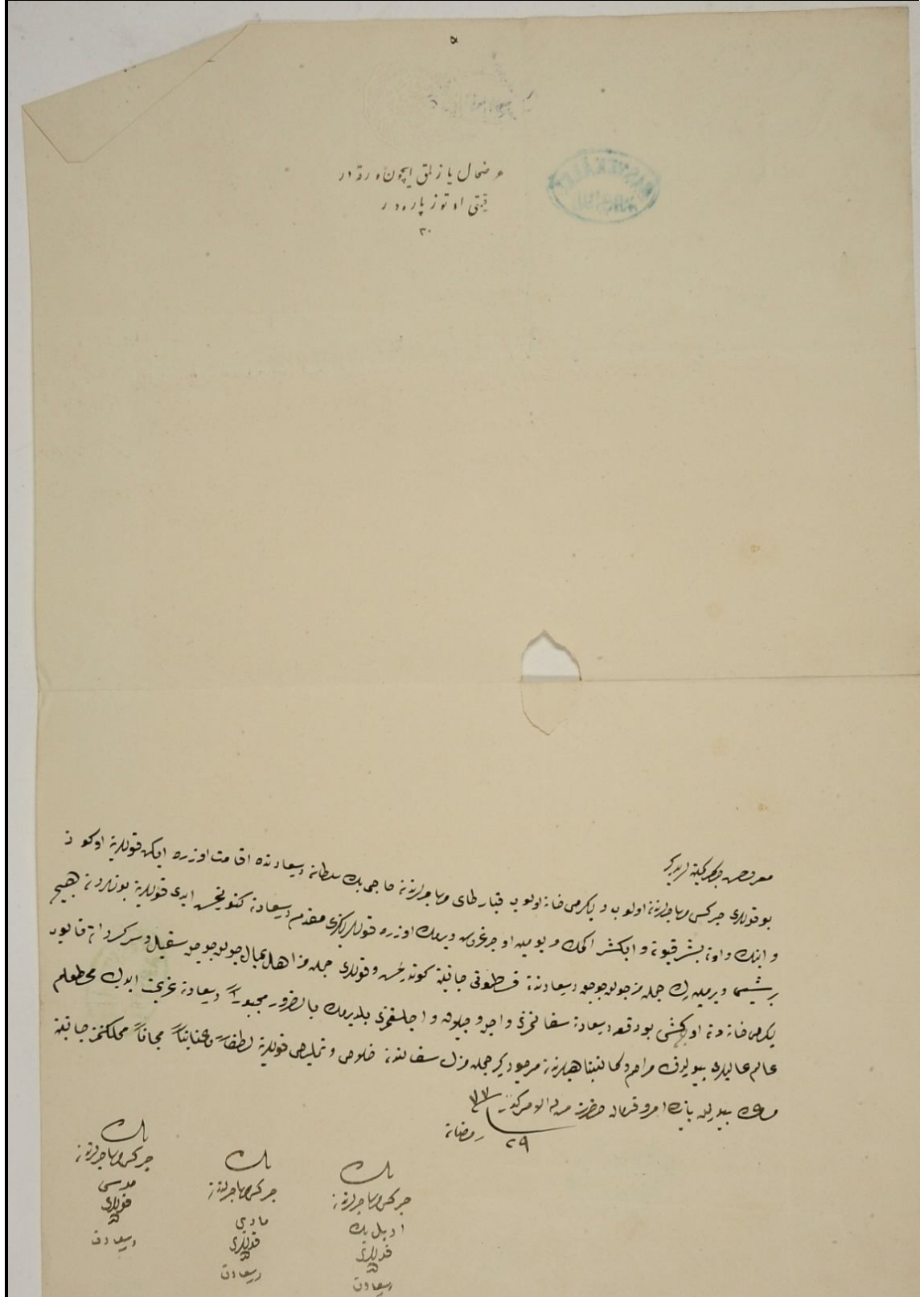
ایک اولیہ علم و اولویہ مقبولہ نقلدینہ ایامہ حضرتینہ حصہ اول و اعوامی حضرتینہ ہمت
 ایدی سنیقہ سقہ

ملا جریہ قومیسون بیباہ و کالتہ جلیبیہ

لردہ اولیہ علم و اولویہ مقبولہ نقلدینہ ایامہ حضرتینہ حصہ اول و اعوامی حضرتینہ ہمت
 ایدی سنیقہ سقہ

کالی انکسہ و اولویہ مقبولہ نقلدینہ ایامہ حضرتینہ حصہ اول و اعوامی حضرتینہ ہمت
 ایدی سنیقہ سقہ

Belge-3: Önce Çorum ve Çarşamba havâlisine yerleştirildikleri halde buranın iklim şartlarıyla uyuşamayan bir kısım muhâcirin Biga taraflarına gönderilmesine dâirdir.

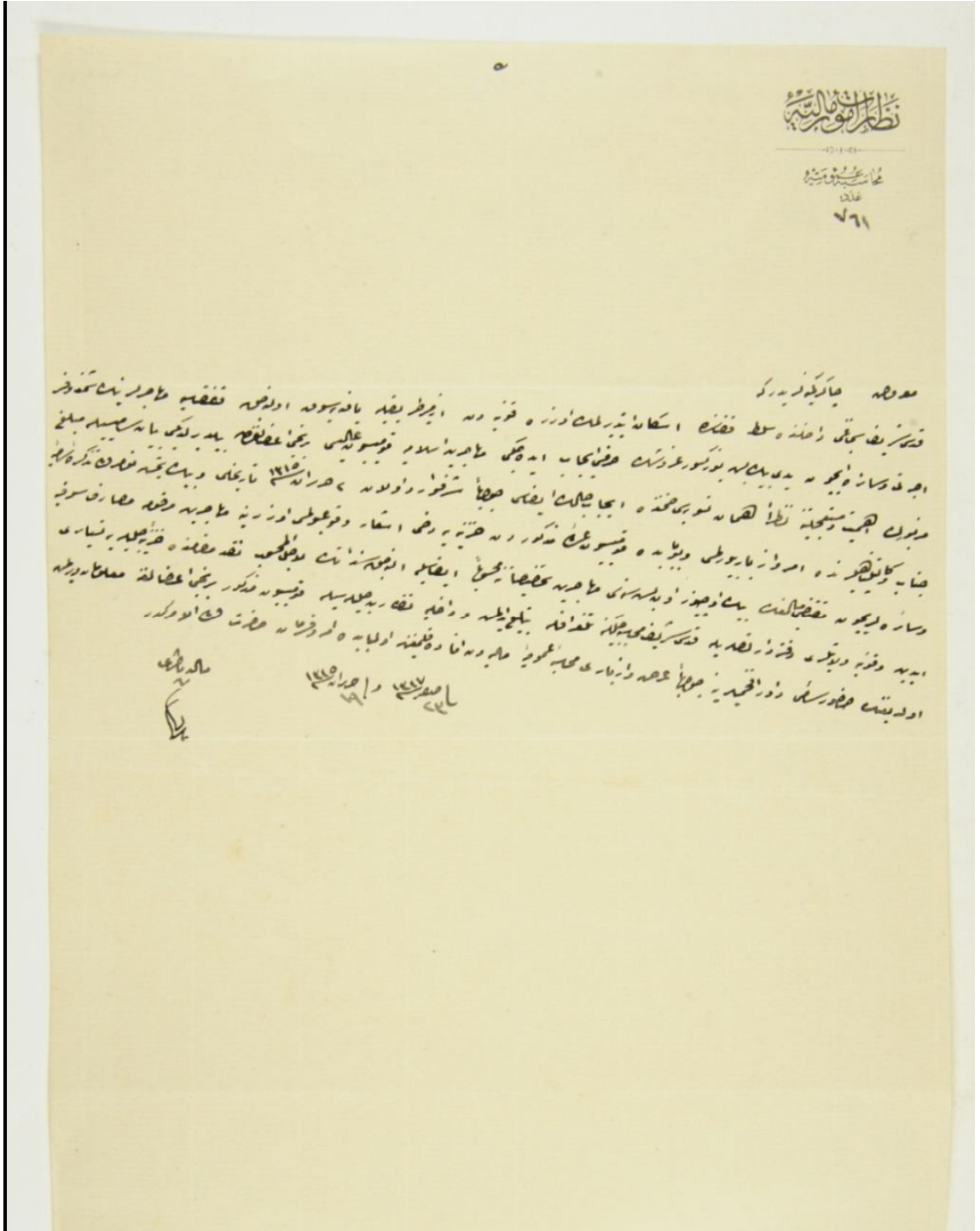
Belge-5: Bir muhâcir ailenin Dersaadet'ten Kastamonu taraflarına gönderilmesi ve gittikleri yerde kendilerine yapılan yardımlardan mahrum kalmalarına dâirdir.

۵

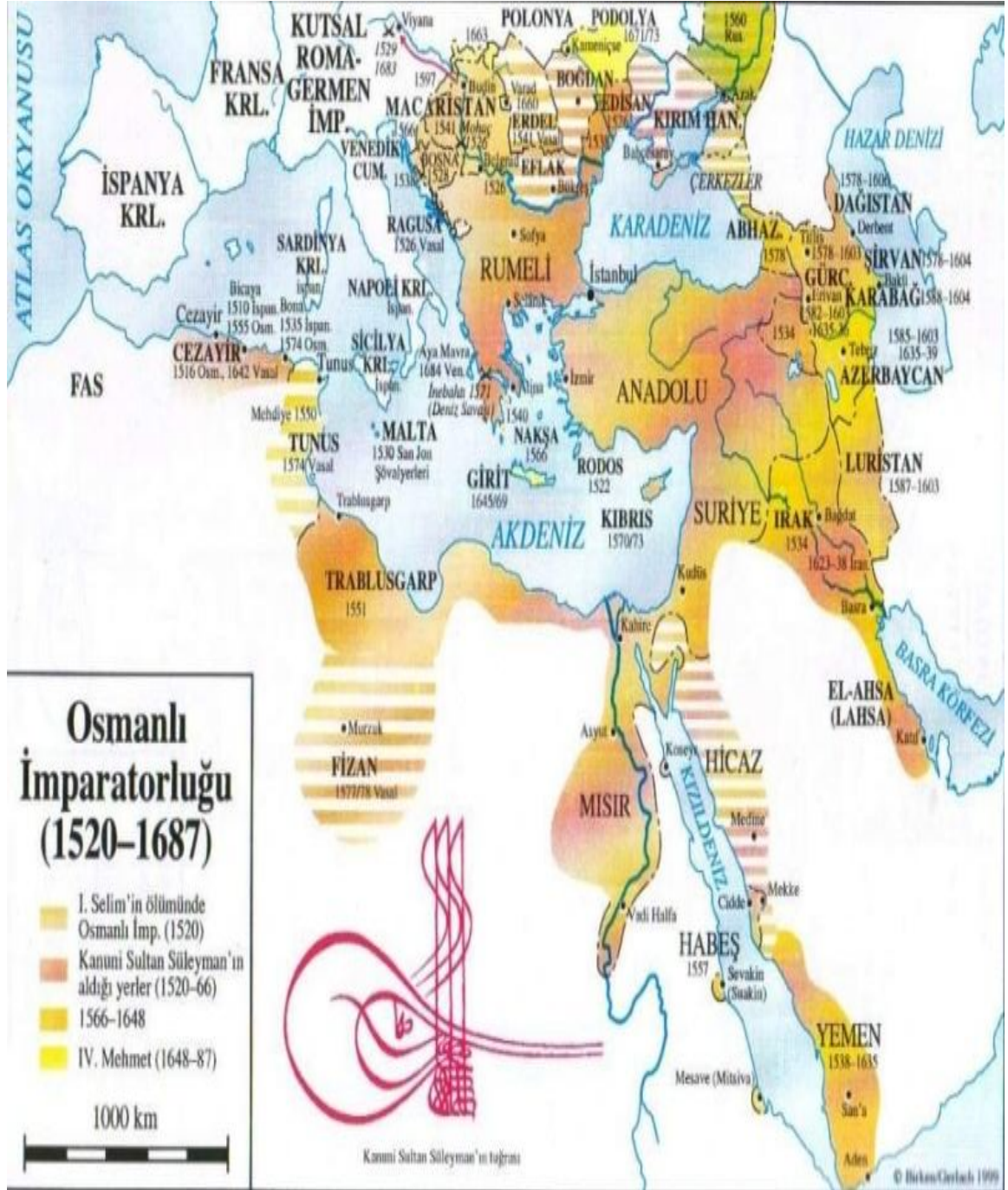
۱۹۲

عالمه نظری منظومینا حضرتان
 طاعتخانه مهاجراننده قلموننده موطبه محمدی الاصل نفعه ابراهیم دله اولوب هر فصل ابره سبور
 خوسه معاشه نالی اولسه و او زاده تامل اهل اجمعه ابره حد زاننده او یغونس اولوب اهالی
 کندوننده دلیک و منتضر اولدقلاننده خانه سی صایته رفه قاطب سیاه برابر اف کله نقلی اهالی
 مرقوم طرفینده استغما اولمقغه اولدقی افادسه لاش قلمونه و ایسی رونو بویتا حضرتان طرفینده
 جوابا توار دایدنه تجربات ابره عظیمه و اخلاص مجلس والای لری الحواله مرقومک شو صالده اولم
 اقامت مناسب اولم جعی تملو نفعه اهنله دله اولسه نظر املار و اراضی نصره دهن جاش
 اولم جعینده مرقومک مقدمک استغما سی وجهه معاشی از میده اموالندنه و بریلک اوز
 قاطب سیاه برابر فالد بر ایوب از میده کوندر طی خصوصیات و بی مشارالیه حضرتان و صورت
 حالک از میده قانققی سارنو بیتام اشعایلی معاشه ماد سنک دهن طرفی دولتند
 عدالی ترکر و تیب و حاکمای هیایونه حضرت شاهانه دله استغله اولد رفه اید نینه هر
 ضایه بارشهی دهن اولم کریم ضاعه و شرف و ضرور بر ایوب منظوم علی بنو اجماع اجدانسه
 اولم غنیمت جم اقصانک ابراهیم همت پوره لر دیوقولانه علی بنو اجماع
 قطعه

Belge-7: İlk yerleşilen yerlerin ahâlisinin belli bir hayat nizamı olduğundan ve muhâcirler arasında köken olarak Kafkasya dışındaki yerlere mensup olan bazı göçmenler buralara uygun görülmediklerinden bunların yer değiştirmek mecbûriyetinde kalmalarına dâirdir.

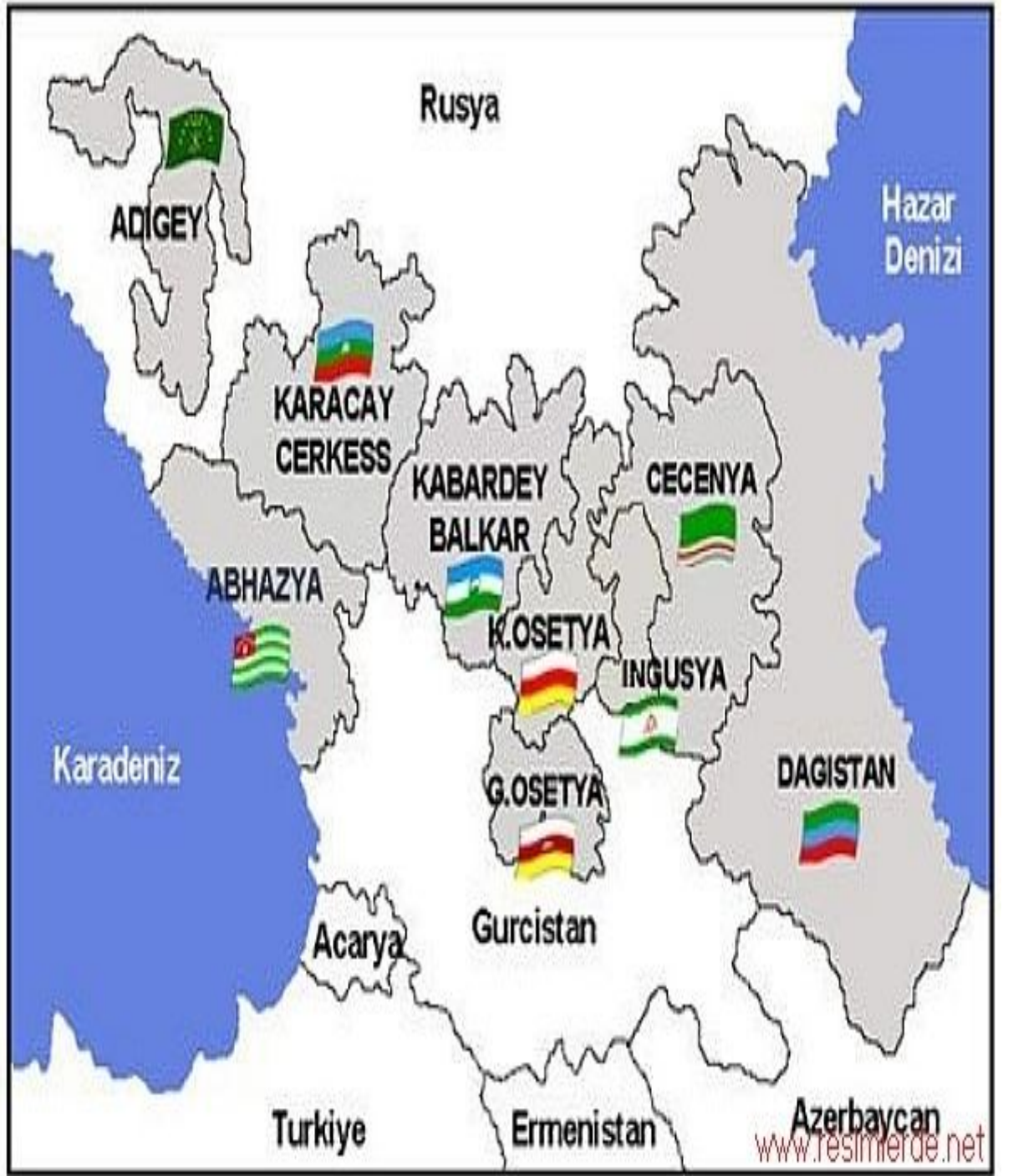

Belge-8: Konya'dan Kudüs-ü Şerif taraflarına göç ettirilmek istenen bir muhâcir ailesine dâirdir.

Harita-2: 1520-1687 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Karadeniz'in Kuzeyi.

<http://www.resimvadisi.com>

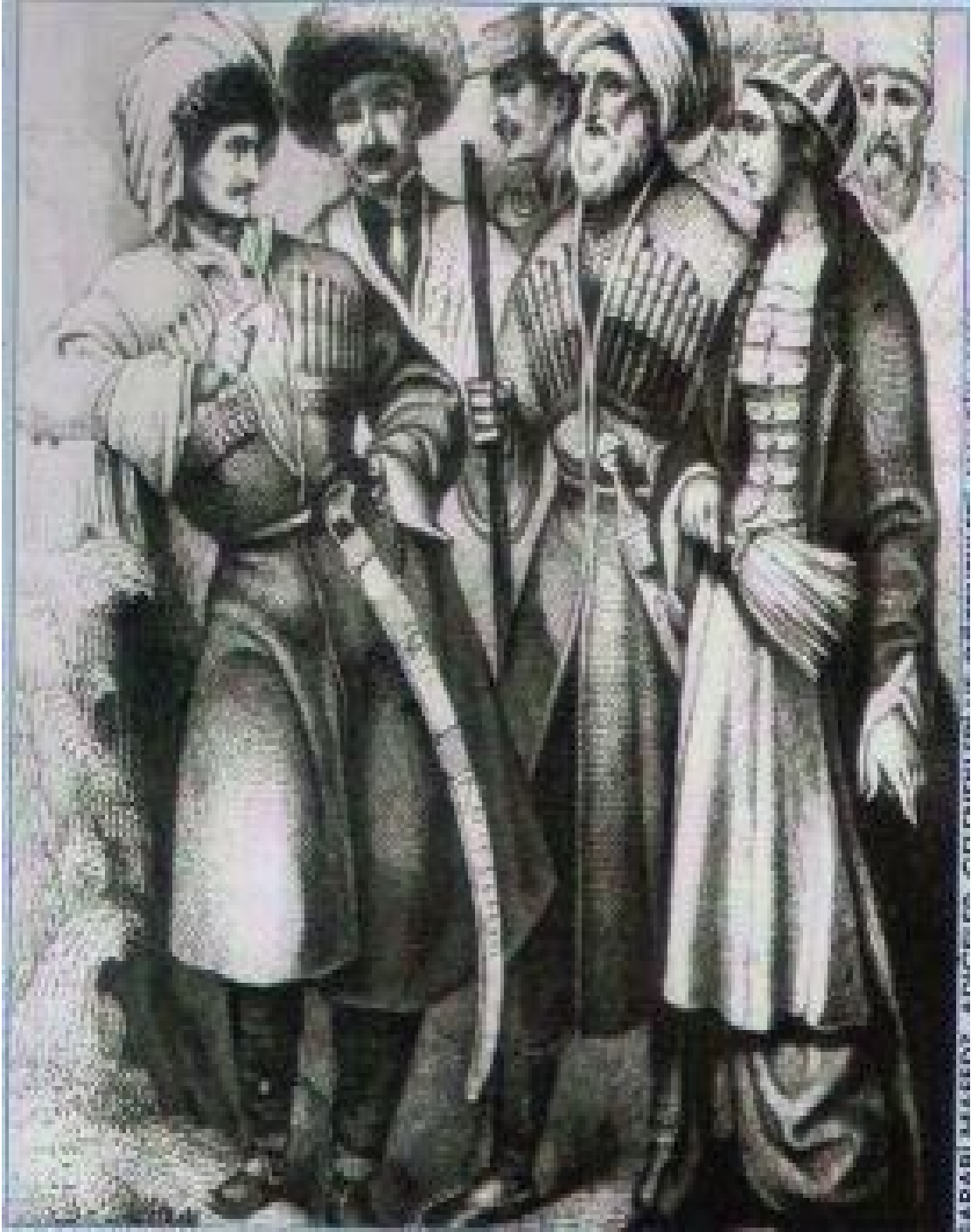
Harita-3: Kafkasya'yı Meydana Getiren Devletler.

<http://www.mahmutmarsan.com>

Harita-4: Kafkas Göçmenlerinin Göç Yolları ve Yerleştikleri Yerler.

<http://a4.photos.ak.fbcdn.net>

EK 3. Resimler

Resim-1: Yöresel Kıyafetleriyle Çerkesler.

<http://www.sansaderesi.com>

Resim-2: Kafkas Kartalı Ünvanlı Şeyh Şamil.

<http://www.uzmanportal.com>

Resim 3: Göç ederek Karadeniz Kıyılarına Gelen Muhâcirlerden Bir Görünüm.

<http://www.karacabeyblog.com>

Resim 4: Kafkasya Kökenli Musa KUNDUKH'un Erzurum Narmanlı Camii Arkasındaki Mezarı.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Sedat KANAT
Doğum Yeri ve Tarihi	Akdağmadeni/1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi-Fen/Edebiyat Fakültesi, Erzurum-2008
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncağ Tarihi Bilim Dalı - Erzurum-2011
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faâliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Bingöl Üniversitesi, Fen/Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
İletişim	
E-Posta Adresi	sedat_kanat@yahoo.com.tr skanat@bingol.edu.tr
Tarih	